

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І.ВЕРНАДСЬКОГО

Галина Ковальчук

РУКОПИСНІ КНИГИ ТА СТАРОДРУКИ

Київ – 2011

Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки: Навчальний посібник /
/ Галина Ковальчук. – К., 2011. – 100 с., іл.

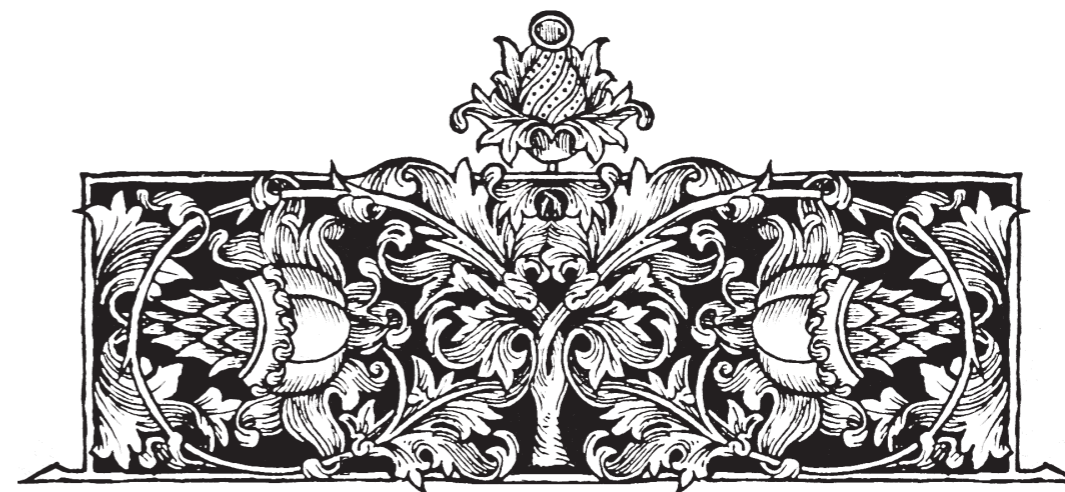
Навчальний посібник містить стисло викладений матеріал з частини курсу «Історії книги», що читається у вузах культури, зокрема – в Київському національному університеті культури і мистецтв. Разом з тим, матеріали посібника можуть бути корисними аспірантам спеціальності «книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», а також усім, хто цікавиться питаннями історії книги, книжкової культури давнини, історії культури загалом.

Рецензенти

Л. А. Дубровіна, д. і. н., чл.-кор. НАН України,
директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

В. Г. Бочковська, директор Музею книги і друкарства України

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Verba volant, scripta manent

(Промовлене улітає, написане лишається)

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПИСЬМА

Розповідь про історію книги доцільно починати з історії писемності, адже без цього засобу вираження й закріплення думок не було б і книги. У найдавніші часи єдиним засобом збереження інформації була людська пам'ять. Досвід передавався безпосередньо від однієї людини до іншої, від батька до сина. Всі народи пройшли стадію так би мовити «усної книги», перш ніж почали фіксувати інформацію на якомусь матеріалі. На зорі своєї історії для цієї мети люди використовували предмети, що їх оточували. Зразки первинних типів передачі інформації: зарубки на камені; паличне письмо – надрізи на дереві, на дерев'яних паличках для підрахунків та передачі відповідних конкретних даних; предметне «письмо» – для передачі інформації використовували різні предмети, що символізували певні поняття: стріла – війна, зелена гілка – мир і т. п.; вузликове (письмо «кіпу», використовувалось, переважно, у інків) – застосовувались мотузки різного кольору та розміру з вузликами. Значення мало все: кількість вузликів, їх розмір, конфігурація, колір, місце на мотузці тощо. Близьке до нього письмо «вампум» – стрічка, сплетена зі шнурів з нанизаними художніми черепашками (мушлями). Було розповсюджене в деяких племенах Північної Америки та Африки.

Головним недоліком усіх первинних типів передачі інформації було те, що їх важко було зрозуміти непосвяченому, й потрібен був тлумач, який би знав

зміст повідомлення та міг його розкрити. Крім того, примітивність такого «письма» заважала вираженню абстрактних понять, емоцій, почуттів, властивих людині. У сучасному розумінні – це ще не письмо, це дійсно способи передачі інформації.

Письмо – це своєрідна графічна система закріплення мови на будь-якому матеріалі (камені, папірусі, пергамені, папері та ін.) за допомогою умовних знаків, з метою збереження та передачі змісту мови в просторі та в часі.

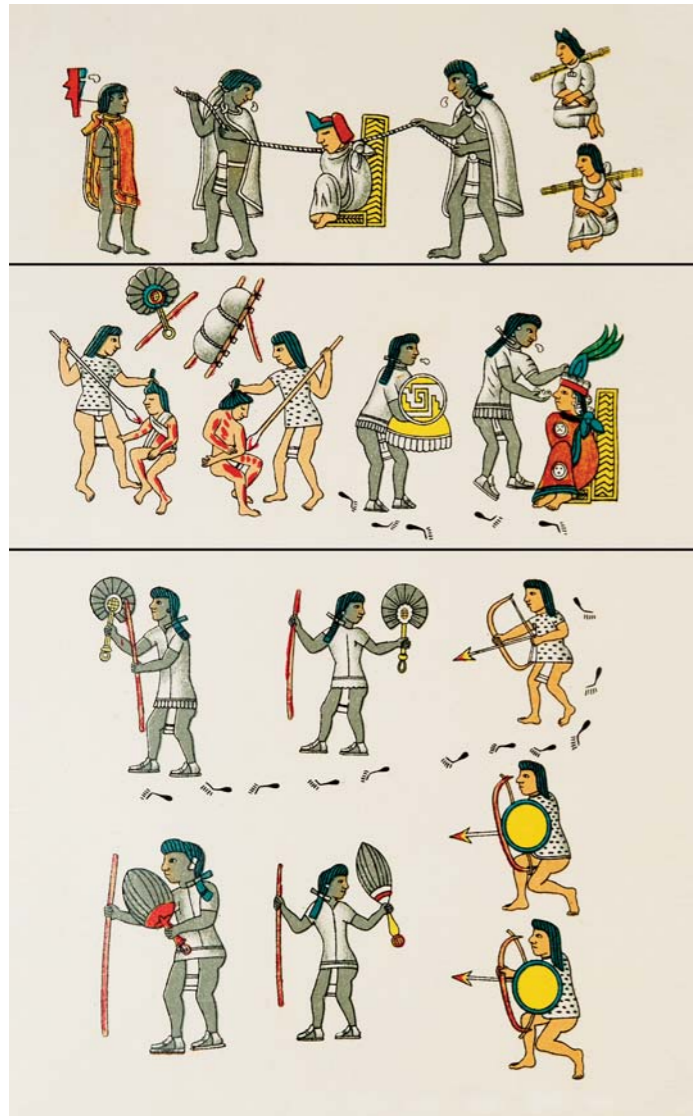
Мова завжди була обмежена в просторі й в часі, і письмо, тобто записана мова, дозволяло звернутися до відсутнього, передати інформацію на будь-яку відстань і зберегти її на досить тривалий час, донести досвід одного покоління іншим. Але й письмо не може цілком адекватно передати музичність, емоційність звукової мови, тембр голосу, відтінки інтонації. І все ж таки винахід письма, спеціальних матеріалів для нього, пізніше книги та друкарства є одними з найвидатніших історичних винаходів людства на шляху розвитку його цивілізації, котрі за їхнім значенням цілком можна порівняти з сучасним революційним розвитком інформаційних технологій.

Умовно можна визначити 5 основних етапів розвитку письма: первинні типи передачі інформації, піктографія (малюнкове письмо), ідеографія (або логографія), силабічне (складове) письмо і фонетичне письмо, хоча, і це слід обов'язково пам'ятати, в конкретних системах писемності ці типи існують, як правило, не в чистому виді, а доповнюючи один одного.

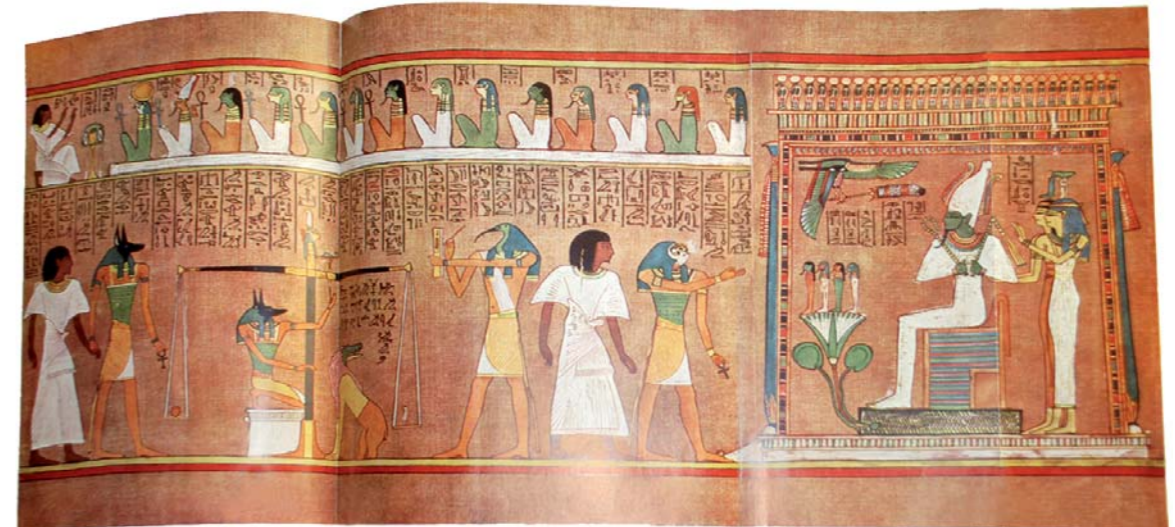
Нинішня, звична нам система письма розвинулась не з предметного чи вузликowego, а з піктографічного, тобто малюнкового письма, яке теж застосовувалось в давнину для передачі відомостей.

Піктографія (від лат. «pictus» – малювати, намальований, «grafo» – пишу) оперує не буквами, а малюнками, піктограмами, кожна з яких графічно зображує не звук мови, як в сучасних системах, а конкретний предмет чи явище, а то і їх комплекс. Піктографія не потребує від сприймаючого її якоїсь особливої грамотності. Більше того, вона може бути однаково зрозумілою людям, які розмовляють різними мовами. Завдяки конкретності вираження думок, простоті й наочності, малюнкове письмо вживається і сьогодні в деяких дорожніх знаках, у дитячих книжках-малюнках тощо.

Ідеографія (логографія). З часом, у процесі користування піктографією, малюнок починає розпадатись на складові елементи, образні знаки, що означають уже окремі поняття, слова; розміщувались вони не у відповідності з вимогами картини, а у

відповідності з логікою думки: комбінації цих знаків складали вже не малюнок, а текст. Такою була основна структурна зміна, внаслідок якої малюнкове письмо переросло в логографічне або ідеографічне (лат. «idea», «logos» – думка). Ще одна тенденція, характерна для цього періоду – зростаюче спрощення, стилізація, схематизація піктограм, які поступово втрачають зображувальний елемент і перетворюються в умовні знаки, графічні символи, логограми або ідеограми. Ідеограми могли означати вже не лише предмети, а і їх ознаки, дії, наприклад: зображення ніг – йти, ходити; око з хвилями знизу – плакати; заячі вуха – боягузливий.

Письмо давнього Єгипту

Розглянемо їх детальніше в хронологічній послідовності.

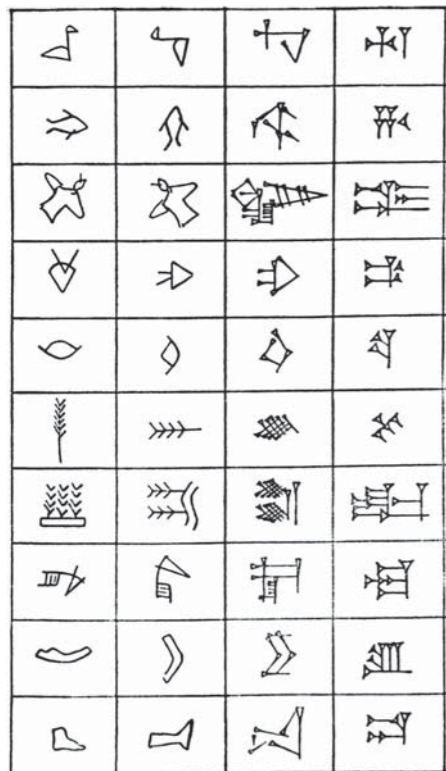
Логограми відрізняються і від піктограми, і від букви. Для них дедалі необов'язково стає схожість із предметом, який вони символізують. Але вони не мають відношення й до фонетичного, звукового складу слова, відображаючи лише його зміст.

Якщо малюнок був зрозумілим «читачеві», то значення ідеограми (наприклад, ієрогліфу) треба було знати. Користуватись письмом, читати, ставало важче: письмо потребувало спеціальної виучки. І справа писемності поступово переходить до рук жерців, або рабів, які звільнялися від іншої роботи. Всі великі ідеографічні системи письма пов'язані з рабовласницькою формацією.

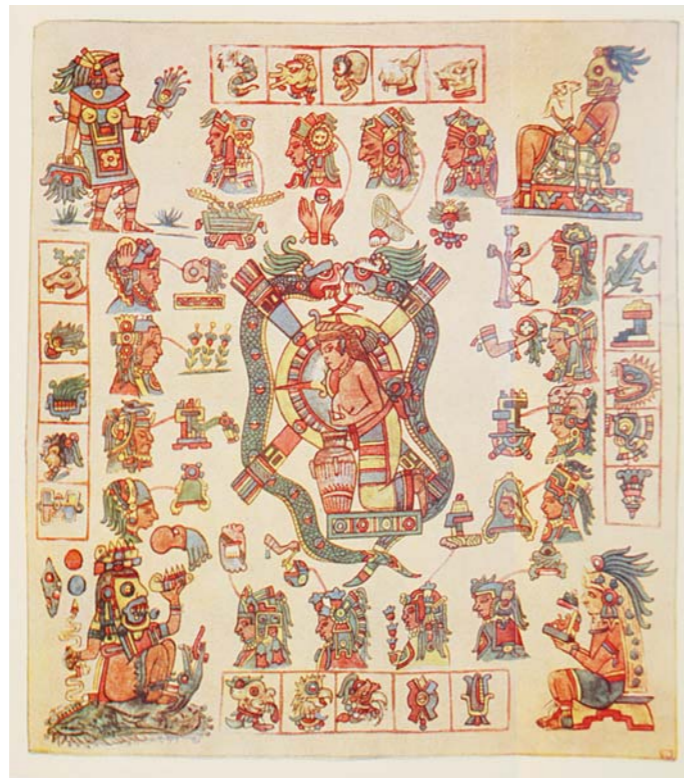
У наші дні ідеографія все ще використовується: логографічними знаками є цифри, позначення хімічних елементів, алгебраїчні символи, деякі дорожні знаки. Позитивні якості ідеограм – стислість, зрозумілість кожному, хто знає смисл ідеограми, незалежно від мови. Негативні риси: за кожним поняттям повинен бути закріпленій окремий знак. У китайській писемності, наприклад, нараховується до 60-ти тисяч ієрогліфів – логограм.

Відомі такі основні системи ідеографічної писемності, що пов'язані з давніми центрами культури: письмо Єгипту (4–3 тис. років до н. е.); письмо народів Міжріччя (Шумери, Месопотамії, Ассиро-Вавилонії – 3 тис. років до н. е.). Ймовірно, існувала протошумерська писемність в Трипільській культурі (4–3 тис. років до н. е.). Дещо пізніше (за 2200 р. до н. е.) і незалежно від Давнього Сходу виникло ієрогліфічне письмо в долині Інду, в Європі – на Криті і в Греції, а приблизно 1300 р. до н. е. – в Китаї. Значно пізніше і теж незалежно – системи письма майя і ацтеків у Центральній Америці (Мексика).

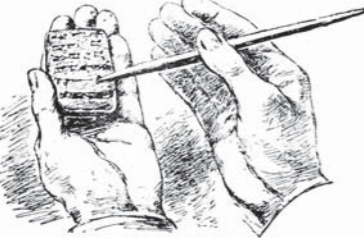

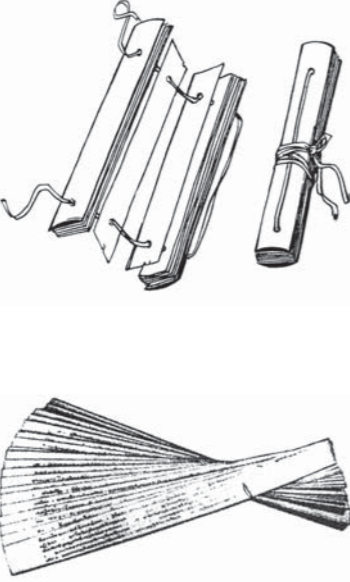
Клинопис

Письмо народів Центральної Америки (Мексика)

Дата	Подія	Зміст
IV тисячоліття до н.е.	Виникнення й розвиток давньоєгипетського письма	3 стадії розвитку: 1) ієрогліфи – кожен знак означав слово або поняття, приблизно 6 тис. знаків. Писали справа наліво; 2) ієратичне спрощене письмо – 600 знаків; 3) демотичне (скоропис).
III тисячоліття до н.е.	Винахід єгиптянами папірису	 Матеріал для письма, котрий виготовляли зі серцевини очеретяної рослини – папірису. Окремі аркуші склеювали в одну стрічку (довжиною 6–10 м, іноді до 45 м, висотою 15–30 см), яку змотували в сувій (рулон) – це перша конструкція (форма) книги. Інструмент для писання – калам (загострена очеретяна паличка). Писали чорною та червоною фарбами, пізніше чорнилами, з одного боку папірису. Назва книги – в кінці сувою. Зберігали сувої у футлярах. Авторитет книги, обумовлений її магічним значенням в Єгипті, був дуже високим. Початок дешифруванню давньоєгипетської писемності поклав на початку XIX ст. французький вчений Ж. Шампольон, який скористався т. зв. Розетським каменем.
III тисячоліття до н.е.	Виникнення шумерського клинопису	 Друга велика система логографічного письма. Виникла в долинах Тигру та Євфрату (Двуріччя) з розвитком шумерської цивілізації. Надалі, вдосконалений, клинопис використовувався в Ассирії, Вавилонії та деяких інших країнах. Матеріал для письма – глина, з якої виготовляли таблички, а текст наносили трикутними очеретяними паличками. Зовнішній вигляд знаків дав підстави дослідникам назвати письмо клинописом. Шумери писали стовпчиками справа наліво, використовували приблизно 1000 знаків.

		<p>Вавілоняни вже писали зліва направо, вживали 300 ходових знаків, створивши нові складові значення для деяких з них. Збереглися бібліотеки глиняних табличок з текстами, наприклад, бібліотека Ашурбаніпала в Ніневії (Ассирія) – 22 тисячі табличок.</p> <p style="text-align: center;"> </p> <p style="text-align: center;"><i>Напис на книгах з бібліотеки Ашурбаніпала</i></p>
<p>Середина III тисячоліття до н.е.</p>	<p>Зародження писемності в Індії</p> 	<p>Складові системи писемності: кожен знак означає склад слова. Пов'язані з розповсюдженням буддизму. Індійська форма книги – «потхі» – виготовлялася зі спеціально обробленого пальмового листа. Матеріал визначав форму аркушу – вузьку й довгу. Купка таких світло-жовтих листів, обрізаних з усіх боків для надання прямокутної форми, і складала книгу. Писали вздовж довгого краю листа; в середній частині листа робили один чи два отвори, через які пропускали поворозку, що скріплювала листки, дозволяла зберегти їх послідовність і цілісність усієї книги. Оправою служили дві дошки того ж розміру; мотузки пропускали й через них, обмотували навкруг, а при читанні розв'язували й послабляли. Текст писали на обох боках листка; читали таку книгу, гортаючи листки згори донизу. Писали чорнилом з рослинного соку або продряпували текст металевим штифтом. У цьому випадку при читанні в поглиблення втиралася фарба, що проявляла знаки. В Північній Індії пальмове листя заміняли корою гімалайської берези. Використовували також глиняні таблички, бавовняні тканини і шовк, тонкі бамбукові дошки (салаки), шкіру тварин.</p>
<p>2800 – 1100 рр. до н.е.</p>	<p>Найдавніші пам'ятки писемності на території Європи – о. Крит (Крито-Мінойська культура)</p>	<p>Пройшовши шлях від піктографії через ідеографію, письмо Криту поступово перейшло до використання логограм (словесних знаків) як силабограм (складових знаків), котрі означали лише початковий склад даного слова (за акрофонічним принципом). За аналогією з ними згодом були підібрані знаки для передачі всіх інших складів, які зустрічалися в мові давніх жителів Криту – мінойців.</p>

<p>XVII ст. до н.е. – пер. пол. XV ст. до н.е.</p>	<p>Лінійне письмо «А»</p>	<p>Таким чином, це складове письмо, в якому використовувалось 60–70 силабограм. Назване «лінійним» англійським вченим Евансом, який займався науковою систематизацією численних пам'яток давньої Критської писемності. Тип «А» не розшифрований, оскільки не вдалося ідентифікувати мову, відповідну написам. Графічно є різновидом лінійного письма «А»; розповсюдилось після катастрофи Мінойської цивілізації.</p>
<p>З сер. XV ст. до н.е.</p> <p>II тисячоліття до н.е.</p>	<p>Лінійне письмо «Б»</p> <p>Фестський диск</p> 	<p>До типу «Б» належать, в основному, написи, знайдені в Міkenax, коли культурний центр перемістився з Криту на материк (Крито-Мікенська культура).</p> <p>Глиняний диск діаметром 15–16 см, знайдений 1908 р. під час археологічних розкопок давнього міста Фест в південній частині о. Крит. З обох боків його вкриває напис, який йде спіраллю. Частково дешифроване як складове письмо, що існувало одночасно з лінійним письмом «А».</p>
<p>I тисячоліття до н.е.</p>	<p>Розвиток ієрогліфічної писемності Китаю</p> 	<p>Виникла й сформувалася абсолютно самостійно. Відповідно граматичній будові китайської мови, що складається з окремих односкладових слів, які не відмінюються, китайські письмена становлять зображення знаків, що означають окремі слова. Знаки (ієрогліфи) походять від піктографії, проте більша частина ієрогліфів втратила зв'язок з піктографією. В подальшому розвитку китайського письма кількість знаків не скорочувалась, як це звичайно відбувається при переході до складового письма, а навпаки збільшувалась – унаслідок збагачення мови. Вважається, що в китайській писемності існує від 40 до 60 тисяч ієрогліфів, проте для звичайного читання достатньо знати 6–10 тисяч. Письмо йде вертикальними рядками зверху вниз і справа наліво. Матеріал для письма в давнину: бамбукові (іноді дерев'яні) планки довжиною від 30 до 60 см, на кожній з яких розміщувався вертикальний ряд ієрогліфів. Зв'язка планок і є найдавнішою формою китайської книги. Писали дерев'яною паличкою чи пензлем; замість чорнил використовували сік лакового дерева.</p>

Виникнення фонетичного письма і розвиток алфавітів

фонетичних системах письма окремих знаків (буква) передає, як правило, один звук, фонему. Алфавіт, тобто сукупність таких графічних знаків, розміщених у традиційно встановленому порядку, має близько 20–30 букв. Це пояснює ту легкість, з якою відбувалося засвоєння алфавітів у порівнянні з іншими системами писемності.

Відносно походження першого алфавіту дискусії відбувалися як в давні часи, так і пізніше. Останнім часом з'являються вітчизняні публікації щодо існування фонетичної писемності в епоху Трипільської культури на території сучасної України в IV–II тисячолітті до н. е. Наука ще, сподіваємось, відповідь на це спірне питання, проте незаперечним є факт, що більшість існуючих алфавітів, у т. ч. всі європейські алфавіти, походять від давньосемітського або фінікійського алфавіту. Походження ж фінікійського алфавіту уявляється таким: ті поняття, які важко або неможливо було передати графічно за допомогою ідеографічної писемності, єгиптяни передавали ієрогліфами, які звучали схоже. Наприклад, ієрогліф, що зображував жука («хепер»), вживався й для вираження дієслова «бути», яке також звучало схоже на «хепер». По суті, це вже був крок до використання фонетичного принципу. Фонетизацію єгипетської ієрогліфічної системи полегшувала та обставина, що в мові давніх єгиптян голосні мали другорядну роль і їх можна було не враховувати. А як зобразити на письмі власні імена, географічні назви? Єгиптяни використовували для цього вже існуючі ієрогліфи: ієрогліф, який означав раніше ціле слово, в даному випадку відповідав лише першому звуку цього слова й тільки його й означав (акрофонічний принцип). Проте єгиптяни не зробили навіть спроби перейти на фонетичне письмо. Вони користувалися сотнями ієрогліфів, а фонетичний принцип застосовували як допоміжний засіб.

Заслуга створення й розповсюдження першого справжнього алфавіту як чисто фонетичної системи належить давнім фінікійцям. Фінікійці, як і єгиптяни, дали своїм буквам назви, відповідні назвам певних предметів (наче ці букви були логограмами), але вживали їх виключно як фонему, беручи за основу перший звук відповідного слова. Будучи народом-мореплавцем, фінікійці сприяли розповсюдженню фонетичного письма, зробивши його міжнародним засобом торгових відносин.

Першими серед народів Європи алфавіт у фінікійців перейняли греки. Досить порівняти форму фінікійських і грецьких літер, аби пересвідчитись у їхній схожості. Доповнений і пристосований до вираження звуків індоєвропейських мов, грецький алфавіт розпочав триумфальний хід по Європі. На його ґрунті було створено латинський алфавіт, і в межах Західно-Римської імперії склалася традиція користуватися латинськими літерами, котрі згодом лягли в основу всіх сучасних західноєвропейських алфавітів – англійського, німецького, французького та інших. Грецький алфавіт продовжував свій розвиток у межах Східної Римської імперії – Візантії, безпосередньо від нього походять два слов'янських алфавіти – глаголиця та кирилиця; остання закріпилася в писемності білоруського, болгарського, російського, сербського, українського та деяких інших народів.

Грецький алфавіт став також основою алфавітів, винайдених кавказькими народами. В той час, коли через Грецію фонетичний принцип письма поширився в Європі, фінікійці продовжували його розповсюдження серед народів Сходу. Так, безпосередньо від фінікійського виникли арабський, арамейський, єврейський та деякі інші алфавіти в Азії.

III ст. до н.е.	Поряд з бамбуком в Китаї починають застосовувати новий матеріал для книг – шовк	Шовкові книги мали форму сувоїв. Внутрішній край смуги тканини кріпився до палички, на яку намотували сувій. Писали волосяним пензлем, застосовуючи розтерту з водою туш.
I ст. н.е. 105 р.	Винахід паперу в Китаї 	Цай Лунь узагальнив досвід виготовлення паперу й вдосконалив спосіб його виробництва. Виробляли папір із ганчір'я, старих рибальських тенет, кори дерев, коноплі. Папір у Китаї виробляли у великій кількості, різних сортів, забарвлення, призначення. За конструкцією паперова книга спочатку не відрізнялась від шовкової, а пізніше аркуш паперу почали складати у вигляді гармоніки; щоб вона не розгорталася у всю довжину, згодом стали приклеювати довгий аркуш паперу до першої і останньої сторінки гармоніки.
751 р.	Намісник багдадського халіфа в Самарканді захопив у полон двох робітників, які виробляли папір. Поява водяних знаків на папері (філіграні)	За їх допомогою створено паперову фабрику в Самарканді; саме звідси папір потрапив до Європи. До кінця XVIII ст. папір виробляли ручним способом.
XIII ст.	Поява водяних знаків на папері (філіграні)	Філігрань (внутрішнє, видиме на просвіт зображення на папері ручного виробництва) одержували в процесі відливання паперу: на дно сита, через яке пропускали виварену паперову масу, кріпили певне випукле зображення. Вода витікала крізь отвори сита, шар мокрої паперової маси піддавали тисненню, сушили, і в структурі паперу назавжди лишалися лінії сита (верже і понтюзо), а також відбиток рельєфної прикраси.
Перші ст. н.е.	Система писемності майя (Центральна Америка)	Логографічна система, схожа на піктографію: мініатюрні яскраві зображення різних предметів, квітів, людей становлять писемні знаки. Використовувалось приблизно 270 знаків. Голосні на письмі не враховувались. Матеріал для письма – кора фікуса, інколи шкіра ягуара: довгі стрічки шкіри (10 м і більше) склалися гармошкою. Після завоювання Америки іспанці спалили майже всі рукописи майя.

Людство й зараз продовжує шукати найбільш зручні способи графічного відтворення думок. Так, у зв'язку зі швидким прискоренням темпів життя в новий час були придумані різні системи стенографії (скоропису). Відомі спроби утворити міжнародну писемність, пов'язану не з фонетичною, а із змістовною, семантичною структурою мови. Але замінити алфавіт людство поки що не може нічим. Розвиток фонетичних алфавітів та історію давньої книги демонструє наступна таблиця.

II тис. до н. е.	Виникнення алфавітної системи письма у Фінікії	Давня країна Фінікія була розташована на східному узбережжі Середземного моря, в основному на території сучасного Лівану. Фінікійська система письма передавала людську мову за допомогою 22 знаків – букв, кожна з яких відбивала певний звук. У семітських мовах, до яких належала фінікійська, голосні звуки вимовлялися більш слабо, ніж приголосні, і фінікійський алфавіт не мав літер для голосних. Фінікійські літери мають деяку схожість із єгипетськими ієрогліфами. А після того, як у 1905 р. на Синайському півострові було знайдено кілька наскельних написів, зроблених знаками, що становлять проміжну ланку між єгипетськими ієрогліфами та давньосемітським алфавітом, став зрозумілим шлях створення цього алфавіту. Подібно єгиптянам, фінікійці писали справа наліво.
XI ст. до н. е.	Розповсюдження фінікійського алфавіту	Згідно міфу, алфавіт у Грецію привіз фінікійський купець Кадм. Греки запозичили у фінікійців не лише форму, а й назви окремих літер, трохи змінивши їх. Проте греки не могли задовольнитися абеткою, в якій не було голосних, і вони доповнили алфавіт сьома літерами для визначення голосних.
VII ст. до н. е.	Використання бустрофедону	Найдавніші грецькі написи зроблені, як і фінікійські, справа наліво. Надалі перехідною формою став бустрофедон – спосіб письма, в якому перший рядок пишеться справа наліво, другий – зліва направо, що нагадувало давнім грекам рух бика по полю, звідси назва.
VI ст. до н. е.		Греки остаточно перейшли на сучасну манеру письма – зліва направо.

VII ст. до н. е.	Створення латинського алфавіту	На території сучасної Італії грецький алфавіт перейняли й переробили його в латинський попередники римської культури – етруски.
VII–VI ст. до н. е.	Найдавніші записи грецьких міфів, епічних творів Гомера, які до того проголошували усно	Класична грецька література не стільки написана, скільки записана (пізніше). Вона умовно зафіксована в писемному тексті, але потребувала реалізації в усному виконанні.
II ст. до н. е.	Винайдення пергамену	Матеріал для письма, що виготовляли зі шкіри кози, вівці, теля. В порівнянні з папірусом, пергамен мав багато переваг: він більш міцний, його легко згинати та різати, писати можна з обох боків аркуша. Перша форма пергаменної книги – сувій.
I–II ст. н. е.	Виникнення кодексу – сучасної форми книги	Кодекс (грец. – дерев'янка) – форма книги, що складалася з двох (диптих) або багатьох (поліптих) дощок, найчастіше вкритих воском. Надалі кодекси почали виготовляти з пергамену, пізніше – з паперу.
Близько 405 р.	Створення вірменського алфавіту	Розроблений вченим і просвітителем Месропом Маштоцем. Складався з 36 літер, які нагадують вірменський народний орнамент. Як рядкові, малі літери, вони дожили до XII ст., коли їх замінило нове, т. зв. кругле письмо. Проте заголовні літери вірменського друкованого шрифту – літери, створені М. Маштоцем.
V ст.	Створення грузинського (іберійського) алфавіту	Походження цього алфавіту достеменно досі не з'ясовано.
III – X ст.	Використання рунічного алфавіту	Використовувався, головним чином, у скандинавських народів. Готське і давньо-німецьке слово «руна» означає «Тасмниця». Найдавніший рунічний алфавіт, т. зв. футарк (від назви першої літери), складався з 24 знаків.
IX ст.	Формування слов'янських алфавітів	Пов'язується з іменами болгарських просвітителів Кирила і Мефодія. Проте доведено, що писемність і навіть книгописання у слов'ян були розповсюджені до місіонерської діяльності цих братів серед слов'ян (862 р.). Відомо, що в другій половині IX – в X ст. існувало два слов'янських алфавіти.

ІСТОРІЯ РУКОПИСНОЇ КНИГИ

Книга періоду античності

Книжність відносно до письма є вищою формою писемної культури. Можна твердити, що з появою книг загальнолюдська цивілізація вступає у принципово нову фазу. З чого починається історія книжкової культури, де і коли виникає книга як особлива форма організації та збереження текстів? Для відповіді на це питання треба з'ясувати, що є книгою. Такого роду тлумачень існує багато. За справедливим твердженням Ю. Герчука, проблема, вирішення якої сформувало книгу, визначалася потребою вмістити у відносно компактний, портативний і цілісний предмет велике письмове повідомлення, закріпити його таким чином для подальшого збереження й зробити достатньо зручним для багаторазового використання¹.

Таким чином, народження книги слід пов'язувати з першим винаходом, який дозволив «згорнути» списану поверхню й розгортати її потім частинами, по мірі читання. Матеріал, який дозволив це зробити, з'явився, як вже відзначалося, в III тисячолітті до н. е. в Давньому Єгипті, це був папірус. І там же з'явилася перша конструкція папірусної книги – сувій, тобто згорток, рулон, у який скручувалася довга стрічка цього матеріалу. Книга у вигляді сувою проіснувала в Єгипті, Греції, Давньому Римі до перших віків нашої ери, коли вона почала витіснятися новою конструкцією книги, що дожила до нашого часу – кодексом, книгою зі сторінками, що перегортаються.

З переходом від сувою до кодексу змінилась і форма оболонки, що зберігала книгу від пошкоджень. Для свитку це були циліндричні трубки з міцного матеріалу. Зошити, що складали кодекс, почали закривати дерев'яними дошками, прикріпленими мотузками до блоку – так з'явилася оправа.

Основні матеріали для книги періоду античності – папірус, пергамен і дерев'яні дошки, вкриті воском. Головні інструменти для письма – калам (загострена очеретяна

Калам

¹ Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 15.

Стиль

паличка для письма на папірусі чи пергамені) і стиль (паличка з кістки чи металу для письма на воскових табличках, загострена з одного кінця і заокруглена з іншого: одним кінцем писали, другим, заглажуючи віск, виправляли помилки).

Античні книги – давньогрецькі та давньоримські – носили, очевидно, цілком світський характер, оскільки в релігійних обрядах цих народів писане слово не грало тієї ролі, як на Сході. Але й поза релігійної сфери, в суспільному житті, усне слово, жива ораторська мова, користувалися авторитетом більшим, ніж слово записане, книжне. Для порівняння: і сьогодні людина, яка не навчалася спеціально нотній грамоті, дивиться на сторінку з нотами і розуміє, що тут записана музика, але при цьому музика у голові не звучить; яка мелодія записана, людина не розуміє (на відміну від музикантів). Так і в період античності: люди бачили аркуші з текстом, розуміли, що там записан певний твір, навіть розрізняли певні букви, можливо – всі, але сприймати текст могли тільки тоді, коли він проголошувався.

Звідси й відносно скромний, діловий характер античної книги, особливо на порівняно ранніх стадіях її існування. В ній, очевидно, не частими були ілюстрації, вона не знає прикрас. Але ми не можемо детально прослідкувати формування обличчя та структури античної, особливо давньогрецької, книги, оскільки знаємо її лише в зразках порівняно пізніх. Тим не менше, відомо, що текст книги відрізнявся злитністю написання: слова не відділені одне від одного, всі букви однієї висоти (маюскульні, за графікою – такі, як сьогодні заголовні), не мають виносних елементів. Майже нема розділових знаків. Замість абзаців – рисочка над першою літерою рядка. В розміщенні тексту кодекс спочатку у всьому нагадував сувій – заголовок за традицією продовжували писати в кінці книги, хоча це вже втратило сенс.

Античне суспільство було більш грамотним, ніж суспільства Давнього Сходу. І це зрозуміло, адже засвоїти алфавіт значно легше, ніж складні логографічні (ідеографічні) системи. Антична система освіти забезпечувала книзі широку аудиторію й тому сильніше, ніж на Стародавньому Сході, стимулювала розвиток книги.

Писемність і книга в Закавказзі

На території сучасної Вірменії та південної частини Грузії в IX ст. до н. е. склалася одна з найдавніших рабовладницьких держав – Урарту (або Біянілі). Найдавніші пам'ятки урартійської писемності зроблені клинописом, запозиченим у сусідів – асирійців. Була в урартів і своя ієрогліфічна писемність, ймовірно, давніша за клинопис. Збереглися лише короткі написи, тому ієрогліфи урартів досі не прочитані. Писали здебільшого на камені та металі.

Вірменська державність, що розвивалася на уламках Урарту, найвищого розквіту досягла в II ст. до н. е. Вважається, що вірменський алфавіт був розроблений близько 405 р. ученим і просвітителем Месропом Маштоцем. Від часу створення цей алфавіт з 36 первісних літер поповнився лише двома новими знаками, й доводиться лише дивуватись, як точно Месроп Маштоц уловив усі відтінки складного звукового складу своєї мови. Створені ним літери нагадують вірменський народний орнамент. Як рядкові, малі літери, вони дожили до XII ст., коли у вірменській рукописній книзі з'являється нове за формою т. зв. «кругле письмо».

Книга в історії середньоазіатських народів

же в VI ст. до н. е. на території сучасного Азербайджану, Таджикистану, Узбекистану, Туркменістану, Киргизстану, а також Ірану та Афганістану сформувалися давні держави – Бактрія, Согдіана, Хорезм. Їх населення розмовляло індоевропейською мовою й створило своєрідну культуру. В Хорезмі народився книжковий звід Авеста – запис вчення напівміфічного пророка Заратустри (Зороастра). Авеста була не лише «священним писанням» зороастризму, що був певний час панівною релігією народів, які жили на території від Індії до Азербайджану, але й справжньою енциклопедією тієї епохи.

Після підкорення Середньої Азії Олександром Македонським, тут виникла еліністична греко-бактрійська держава. Поряд з арамейським алфавітом, який ще до грецького завоювання був запозичений середньоазіатськими народами, тепер широко використовувався й грецький. У Бактрії грецька мова стала придворною, а антична міфологія одержала розповсюдження поряд із зороастризмом і буддизмом. Так виник своєрідний синтез грецької та східної культур.

Велике зібрання согдійської писемності на шкірі та дощечках, що відноситься до поч. VIII ст., було відкрито в Таджикистані при розкопках у замку на горі Муг. Документів на папері не знайдено, хоча є припущення, що народи Середньої Азії почали застосовувати китайський папір вже в VII ст., а мистецтво виготовлення паперу відоме тут після китайсько-арабської битви 751 р. Полонені китайці купили собі волю тим, що видали секрет виготовлення паперу. І Самарканд став одним з найкрупніших центрів паперової промисловості; саме звідси папір потрапив до Європи.

У VIII ст. в середньоазіатському «котлі народів» поряд з тюрками з'явилися араби – нова серйозна політична сила. З середини VIII ст. вони розповсюдили по всій Середній Азії іслам. За рівнем культури завойовники-араби стояли нижче, ніж завойовані ними народи Ірану, Хорезму, Согдіани, Бактрії. Арабське господарювання та примусова ісламізація привели до затвердження в Албанії, Азербайджані і в Середній Азії чужих місцевому населенню мови та віри.

Значним є внесок середньоазіатських народів у світову культуру, науку і літературу. Найвидатніші вчені IX–XI ст. з тих, хто писав арабською, походили з Середньої Азії. «Шейхом науки» називали араби геніального таджицького філософа, поета і вченого Абу-алі-ібн-Сіну (Авіцену). Його трактат з медицини протягом багатьох віків був найавторитетнішим джерелом знань для лікаря та основним довідником з лікування. Навіки безсмертні імена видатних середньоазіатських поетів X ст. Рудакі та Фірдоусі.

Найбільш розповсюдженими рукописами тут були Диван (збірка поетичних творів), Насіхай-наме (книга настанов) і, природно, Коран – головна книга ісламу. Центрами виробництва високохудожніх рукописних книг стали майстерні при бібліотеках правителів.

Мистецтво оформлення книги досягло в країнах Середнього Сходу виключної краси. Високу художню цінність східної книги в значній мірі визначали мініатюри. Вони не тільки ілюстрували текст, але й склали важливу частину архітекτονіки книги, взаємодіяли з колонками тексту. Іноді весь шар фарби полірували, й це надавало мініатюрі та орнаменту особливого емалевого блиску. Шкіряні оправы розписували лаком, прикрашали тисненими візерунками, аплікацією та інкрустацією. Зрозуміло, що книга для демократичних верств населення виглядала значно скромніше.

Проте розвиток книги в цей період тут не був гладким і мирним. Страшні збитки пам'яткам культури нанесли орди Чингізхана. Варварські нищились багаті культурно-історичні центри – Самарканд, Хіви та ін. Все це надалі загальмувало розвиток книги в даному регіоні.

Проте заголовні літери вірменського друкованого шрифту – це літери, створені Месропом Маштоцем.

Досі не зовсім зрозуміло, ким і на базі якої системи письма був створений іберійський (грузинський) алфавіт. Грузинські спеціалісти визначають давньогрецький алфавіт як гілку арамейської системи письма, посилаючись на ряд відповідностей між ними. Інші вчені, враховуючи, що арамейська писемність, як і всі семітські системи письма, була без голосних, а в грузинській, як і в грецькій, є графеми для їх визначення, виводять грузинську писемність з грецької. Слід зазначити, що і вірменський, і грузинський алфавіти відрізняються як від грецького, так і від арамейського, своєю графікою, що відбиває специфічні елементи місцевого мистецтва. Перші пам'ятки грузинської писемності належать до V ст. н. е.

З розповсюдженням християнства при монастирях створювали скрипторії – майстерні для переписування книг, де перекладали християнську церковну літературу з грецької або сирійської на вірменську чи грузинську. Вже в V ст. були перекладені Біблія та інші релігійні твори.

Книги переписували не лише в скрипторіях, заробляли цим і каліграфи-одинаки, яких називали «гріч». Середньовічна закавказька література багата на праці з історії, географії. Великим є внесок закавказьких народів у світову літературу: всесвітньо відомими є грандіозний вірменський епос «Давід Сасунський» (IX ст.), геніальна поема Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (XII ст.), вірші азербайджанського поета Нізамі Гянджеві.

Рукописні закавказькі книги вражають майстерністю художнього оформлення. За стилем мініатюр та інших прикрас, за гармонією фарб вони становлять справжні шедеври. Головним матеріалом для письма слугував пергамен. Велика увага приділялася також оправі. Зрозуміло, що особливо розкішно оправляли книги, призначені для церковних обрядів. Широко застосовувались шкіряні оправы, прикрашені орнаментами, як вирізаними, так і відбитими. Для форзацу закавказькі палітурники використовували багатокольорове полотно з набивним орнаментом.

Закавказьке середньовіччя залишило великий книжковий спадок. У хвилину небезпеки книгу спасали в першу чергу – історія залишила тому багато підтверджень. Проте не всім книжковим колекціям і пам'яткам писемності пощастило уникнути загибелі, значну частину рукописів утрачено. Відомо приблизно 25 тисяч вірменських рукописів, з них близько 10 тисяч зберігається в знаменитому вірменському книгозховищі Матенадаран.

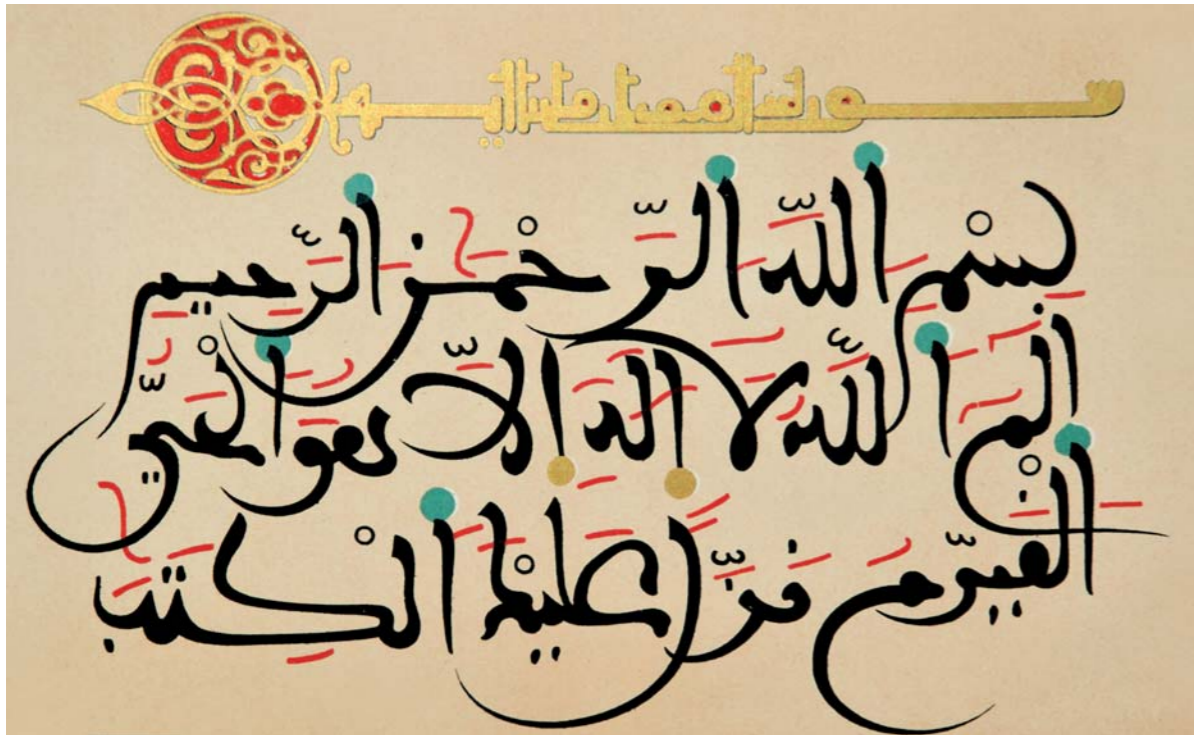
Зразок давнього вірменського письма

Khutsuri.
Ճանաչելով իրարման մասնորայն լեզու լեզուց ցանկա Քնճուս ուր-
դին և լեզուր ցղին. Ճանաչողն ևս պարզորոշ ցղին ուրդին հոգուց
ցղին որաւանել լեզուց ցանկա արանգըլը փորձուհուհու և զճու. Սու-
մու իրարման հմեկացուհու ճանաչել իրարման ճանաչողը իրարման
տանկա հուհուցին իրարման. որաւանել իրարման ճանաչողը պատանկա-
ճանաչողը ճանաչողը իրարման. ճանաչողը ցղին արանգըլը և զճու-
ս ուրդին. ճանաչողը ճանաչողը իրարման ցանկա և զճու.

Mkhedruli.
Մեմնու : հայեոտ : րոտ-մեղու : ևնր : լյտան : ժոնն
Մժոնն : ոյտնց : ևնեղու : ժոնն : ժ-ճեղոն : ևստեղոն
ժոնն : ոյտնց : ևնեղ : ժոնն : ճոտանրլյտ : լյտան : ժոնն
եղոնլյտ : ճոտեղոնն : ճեղոն : ճոտն : հայեոն : ևնր-
նն : ժո-մեղ : հայեո : ճեղոն : ճ : ժո-ճեղոնլյտ
հայեո : տանննլյտնն : հայեոն : ճոտանրլյտ : հայեո

Зразки давнього грузинського письма

Писемність і книга на арабському Сході

Епоха арабської рукописної книги продовжувалась з VII ст. до початку книгодрукування. Необхідно підкреслити, що епітет «арабська» вказує лише на мову та засіб її графічної передачі – письмо. Арабський алфавіт походить з арамейського алфавіту з 22 знаків Набатеїської держави, що існувала на рубежі нашої ери на північному заході Аравії: з нього розвинувся самостійний алфавіт, що став згодом власно арабським, який вживається й сьогодні. Так звані «арабські цифри» – індійського походження: у VIII ст. якийсь індійський учений привіз до Багдаду трактат з астрономії. Ознайомившись з цією книгою, середньоазіатський математик Мухаммедаль Хорезмі на підставі індійської десяткової системи чисел склав підручник з арифметики. Так нові зручні цифрові позначки розповсюдились по всьому арабському світу, а звідти були перейняті Європою.

Справжній переворот у соціально-політичному та культурному житті арабів визначила поява ісламу в першій третині VII ст. Коліскою нового віровчення стало місто Мекка в західній частині Аравії. Іслам розпочався з індивідуальної проповідницької діяльності його засновника Мухаммеда, який приблизно в сорокарічному віці повідав своїм найближчим родичам про пророцькі видіння. Протягом ряду років він, спочатку без особливого успіху, закликав мекканців увірувати в єдиного бога, Аллаха, і відкинути інших богів, яким вони тоді поклонялися. За останні два роки його життя майже вся Аравія визнала його верховний авторитет, духовний і світський. Так почалася консолідація

розрізнених родоплемінних колективів у єдиний народ.

Мухаммед проповідував своє вчення усно, проголошуючи одкровення, які «навіювалися» або «посилалися» йому Аллахом через духа чи вісника. Мухаммед вважав, що цей «славний Коран» зберігається в небесній скрижалі та посилається йому частинами. Коран вчили напам'ять мусульмани, а окремі його частини, вірогідно, записували грамотні люди. Після смерті пророка виникла настійна потреба зібрати воедино всі його «одкровення», впорядкувати їх і записати. Завдання складання зведеного тексту Корану було покладено на молодого Зайда б. Сабіта, одного з колишніх писарів Мухаммеда, що й було виконано в 632–634 рр. Так відбулося перетворення усного Корану в письмовий, тобто виникла перша в історії арабська книга.

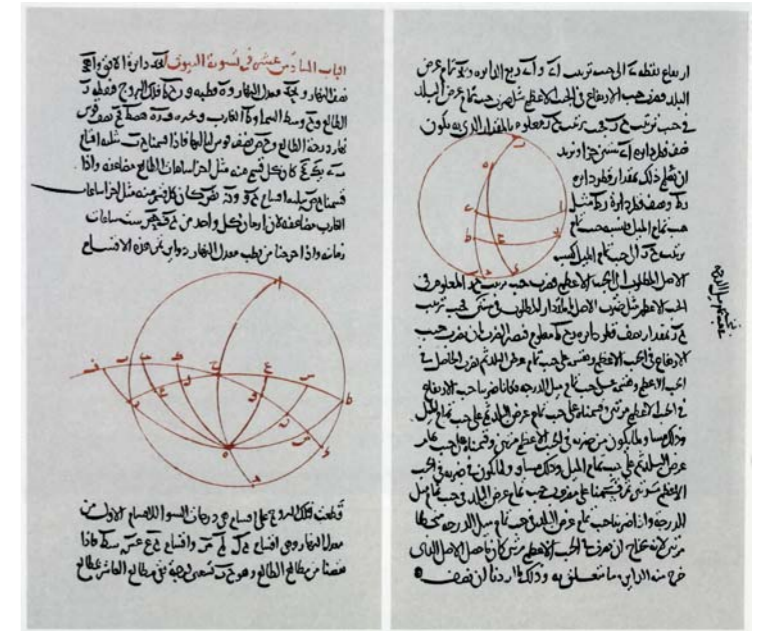
Об'єднані новою релігійною ідеологією та молодого державою, араби знищили дві могутні імперії на Передньому Сході: Візантійську (або Східноримську) та Іранську (за правлячою династією – Сасанідівську), і створили нову світову державу – Халіфат. Від Піренеїв на заході до Інду на сході тягнулася єдина лінія культурного розвитку. Європа до XII ст. була лише периферією греко-арабської науки. Населення тих територій, які були завойовані арабами, було не лише механічно об'єднано в нову державу, але й традиції різних культур злилися в єдине русло. В етносоціальному колективі носіїв цієї культури араби склали меншість, правда, дуже активну та привілейовану. Арабська мова стала основним засобом комунікації та самовираження.

У VIII ст. в Багдаді були перекладені арабською мовою праці грецьких філософів Платона, Аристотеля, медиків Галена і Гіпократа, математиків Евкліда, Архімеда, Птолемея. Таким чином, перекладені праці античних учених збереглися й дійшли до нас, у той час як в Європі вони гинули внаслідок спалахів релігійного фанатизму та воєн.

Арабським «мостом» у Європу потрапив і папір, який викликав в історії книги цілу революцію. У VIII–IX ст. центром виробництва паперу в арабській імперії був Самарканд, але із зростанням попиту відкривалися паперові фабрики в інших містах – Каїрі, Дамаску тощо. Араби вдосконалили процес виробництва паперу, і пізніше саме їх спосіб запозичили італійці, іспанці та інші народи.

Зрозуміло, що такий зручний і порівняно дешевий матеріал, як папір, створив умови для нечуваного до тих пір розквіту книжкової справи. Щорічно в одному лише Багдаді переписувалось 16–18 тисяч книжок. Превалюючим типом середньовічної арабської книги став кодекс з паперу, простий і дещо суворий за зовнішнім оформленням. Головною прикрасою арабської рукописної книги вважалося саме письмо, якості виконання котрого надавали великого значення. Арабське письмо мало два основних різновиди – монументальне та курсивне. Мистецтво мініатюри стримувалося тим, що іслам, запобігаючи ідолопоклонінню, забороняв зображення людей і навіть тварин.

Центри арабської культури на Сході були повалені лицарями-хрестоносцями, турецькими та монгольськими завойовниками. Разом з ними загинули й чудові арабські бібліотеки.

Західноєвропейська середньовічна рукописна книга

ронологічні межі книжкової культури середньовіччя досить близько співпадають з двома найважливішими винаходами, з корінними технічними переворотами в книжковій справі. Можна сказати, що середньовічна книга починається з витіснення сувою кодексом, а закінчується винаходом друкарства.

Культура Західної Європи в епоху раннього середньовіччя (V–X ст.) знаходилась під сильним впливом християнської церкви, яка з форми протесту на зорі її виникнення перетворилася в державну релігію. Навчання читанню та письму велось латиною – мовою вченої еліти, за апробованими церквою підручниками. В

подальшому церква не раз вдавалася до публічного спалення шкідливих книжок, а то і їх авторів, переписувачів, власників.

Виробництво книжок зосереджувалось у монастирях, де монахи переписували головним чином богослужбові та богословські книги латинською мовою. Ще одним, вже не специфічно християнським типом книги, для якого виявилась особливо зручною відкрита форма кодексу, був, очевидно, збірник законів, юридичний довідник, який використовували вибірково, врозбивку. Недарма за ним назавжди закріпилося й саме це слово – кодекс. Відносна більша відкритість нової форми книги, зручність відшукування в ній потрібного місця, котре підлягає прочитанню в певний день і час, сприяли утвердженню кодексу як форми книги в християнському богослужінні та в монастирському побуті.

Тим самим його розповсюдження виявилось пов'язаним з успіхами християнства. Скрипторій (майстерня по переписуванню книг) і бібліотека стали обов'язковою частиною будь-якого середньовічного монастиря.

Завершений рукопис потрапляв на перевірку та порівняння з оригіналом коректору. Вносити від себе якісь зміни або доповнення було заборонено, вимагалось давати точну копію. Після перевірки книга надходила до художників. Рубрикатори відмічали початок фраз червоною фарбою (т. зв. червоний рядок). Інші художники (ілюстратори) прикрашали рукопис на вільних, спеціально пропущених місцях ініціалами (орнаментованими великими літерами), орнаментами, мініатюрами (ілюстраціями).

Заповнені пергаменні аркуші рівняли, складали (фальцювали) в зошити,

кожен з яких помічали римською цифрою за порядковим номером – кустодами (від лат. *kustos* – сторож). Кустоди заміняли пагінацію, тобто суцільну нумерацію сторінок, якої в рукописних середньовічних книгах ще не було. Щоб не переплутати, в кінці кожного аркуша записували перше слово наступної сторінки – це називалося рекламанти. Середньовічні рукописи не мали також окремих заголовних аркушів – т. зв. титулів. Назва твору стояла на першій сторінці книги та в більш детальному вигляді в кінці книги – в колофоні, де вона супроводжувалась відомостями про час і місце написання та про самого переписувача.

Щоби зберегти рукописи від пошкоджень і руйнування, їх оздоблювали оправою на ручних верстатах. Кришки робили спочатку з дерева, пізніше з картону, обтягнутого шкірою, а цінні богослужбові примірники оправляли в суцільні металеві оклади з карбуванням. На шкіряних оправах за допомогою особливих нагрітих штампів робили сліпе тиснення. Пізніше застосовували тиснення сріблом, золотом. Кришки оправи з боку обрізу обов'язково мали застіжки, котрі боронили блок книги від короблення, проникнення вологи й пилу.

В деяких випадках, з огляду на нестачу пергамену, старий текст, який вважали вже непотрібним, зішкрябували ножом і на тому ж матеріалі писали новий текст, що більше відповідав вимогам часу. Пергаменні книги, в яких текст написано зверху іншого (змитого або стертого), називаються палімпсестами. Вчені останнім часом намагаються прочитати знищені первинні тексти, що звичайно мають більшу літературну та історичну цінність, ніж написані пізніше зверху, як правило, богословські чи біблійні тексти.

Саме слово «Біблія» в перекладі з грецької означає книга. Біблія в сьогоденному розумінні виникла на Близькому Сході, в Палестині, але вона вібрала в себе досвід і мрії багатьох народів. Біблія становить збірник релігійних, історичних і літературних текстів, написаних в різний час і в різних місцях, різними людьми і дуже різних за змістом. Приблизно в I ст. давні літературні пам'ятки були піддані редагуванню вчених і священнослужителів, причому частина текстів була відкинута, інша ж включена до складу Біблії, яка з того часу набула значення головної релігійної книги іудаїзму та християнства. Біблія складається з двох частин – Старого завіту (Вітхого), написаного в XII–II ст. до н. е. давньоєврейською та частково арамейською мовами, і Нового завіту, написаного в I–II ст. н. е. грецькою мовою. В середні віки Біблія була перекладена й неодноразово переписувалася латинською мовою.

В перші віки нашої ери латинська абетка складалася тільки з великих, прописних літер. Ця форма букв називається маюскул (латинською мовою «трохи більший»). Такі великі, точно окреслені літери латиниці називають ще капітальним письмом. Згодом з'являється маюскульне письмо, в якому відчувається прагнення писати безперервно – т. зв. унціал. У III ст. н. е. в історії латиниці відбувається визначна подія: народжуються рядкові літери – мінускульні. Писалися

вони набагато швидше, легко з'єднуючись одна з одною. Замість точних ліній, яких вимагало написання квадратних літер, створюються округлі. З початку IX ст. розповсюдження набуває т. зв. «каролінгський мінускул», красивий, зручний і простий.

У мистецтві північної Франції та західної Німеччини в той час виробився особливий стиль, який називається готичний. У ньому знайшло своє вираження прагнення середньовічної церкви увести людину від реального життя до неба, де на неї чекає нагорода за перенесені на землі нещастя й страждання. В рукописній книзі готичний стиль виявився перш за все в зміні характеру шрифтів, а саме: гармонійно заокруглені форми латинського шрифту змінилися загостреними, з різко вираженими подовженими підсічками. В орнаменті книжок, у мініатюрах і навіть у зображеннях, відтиснутих на оправках, з'явилися у великій кількості готичні архітектурні мотиви. Щоби прискорити процес письма, а також зекономити дорогий матеріал (пергамен), при переписуванні зливали дві чи три суміжні літери (ці зв'язані літери називаються лігатури) та умовно скорочували найбільш часто вживані слова (т. зв. абрєвіатури).

Поряд з літературою латинською мовою, зрозумілою лише вузькому колу високоосвічених людей, у всіх країнах Європи розвивається література національними мовами. З'являються героїчні поеми, любовні вірші, романи, новели, казки, байки, політичні памфлети, драми.

Візантійська рукописна книга

хідна Римська імперія, що називалася також Візантійською, виникла внаслідок руйнування єдиної Римської імперії. Культура Візантії складалася поступово. V–VI ст. були для неї перехідним періодом від античності до середньовіччя.

Християнські правителі Візантії не відмовились зовсім від античного спадку. Грецька мовабулатут державною й найбільш розповсюдженою, а тому твори великих греків минулого були загальнодоступними. На відміну від Західної Європи Візантія знала і світські осередки освіти, церква тут не мала монополії. Окрім монастирських, існували державні скрипторії, великі державні бібліотеки, багато приватних бібліотек, тобто коло читачів було значним і досить освіченим.

Широко розвинутою була й творчість візантійських авторів. Переважно це була богословсько-агіографічна література, що розповсюджувалась не лише у Візантії, але й, пізніше, в перекладах слов'янськими мовами на Балканах і в Київській Русі.

Виробництво рукописної візантійської книги лише в деталях відрізнялося від того, що мало місце в Західній Європі. І тут з перших століть н. е. папірусний сувій був витіснений кодексом на пергамені; і тут

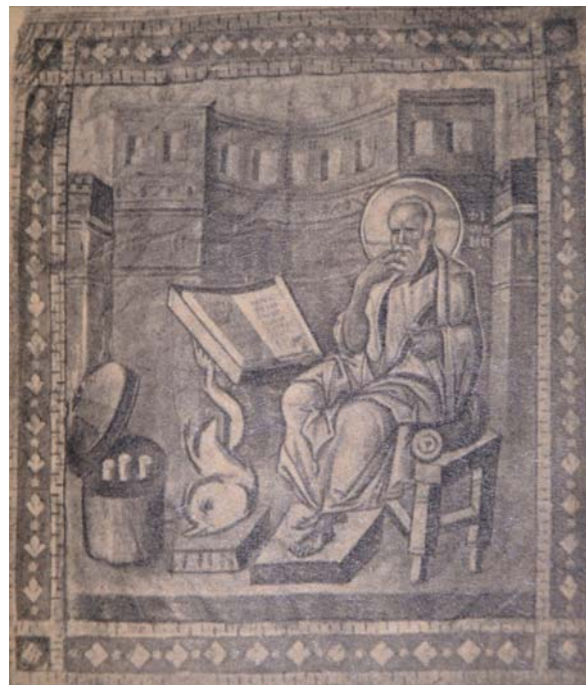
виробництво пергамену відставало від попиту, крім того, він був дуже дорогим, і це примусило перейти до палімпсестів. Тільки з появою у Візантії в VIII – IX ст., дещо раніше, ніж в Західній Європі, паперу, палімпсести помалу втрачають своє значення.

Головним інструментом візантійського переписувача був калам – загострена очеретяна паличка, а не пташине перо, як у Західній Європі. На мистецтво оформлення візантійської книги великий вплив мав тогочасний живопис. Внаслідок взаємодії античних традицій з впливом зі сходу (Сирії, Єгипту, Вірменії) у візантійському мистецтві поступово сформувався специфічний офіційний стиль, який відповідав смакам і світогляду правлячих кіл; він відбивав догматизм, формалізм, окам'янілість канону, східну покірність перед Всевишнім і деспотом правителем (василевсом). Інколи сторінки рукопису вкривали пурпурною фарбою, оскільки червоний колір вважався символом імператорської влади, а тексти писали чорнилом з золотим або срібним відтінками.

Періодом розквіту візантійської книги вважається XI ст. У цей період остаточно склалися всі елементи орнаментики візантійської книги – розкішні фронтисписи, віньетки. Над текстом, як правило, розміщували прямокутну прикрасу – заставку. У візантійських рукописах застосовувався головним чином геометричний і рослинний орнамент. Мініатюри візантійських рукописів відрізняються високою майстерністю виконання й належать до видатних пам'яток живопису. Це були кольорові композиції, витримані в іконописному стилі; орнаменти та мініатюри розфарбовували золотом, сріблом, яскравими фарбами. На книжковий орнамент мала вплив мозаїка – найбільш поширений у Візантії вид образотворчого мистецтва. Рослинний орнамент на полях, орнаментовані заголовні літери-ініціали – все це робило візантійську книгу справжнім твором мистецтва.

Необхідний елемент оформлення візантійської книги – чудова оправа. З особливою розкішністю опрацьовували літургійні книги, використовуючи золото та емаль. Умілі візантійські ювеліри досягали вражаючих успіхів.

Падіння Візантії та розгром османами столиці імперії – Константинополя в 1453 р. завдали величезних збитків книжковим зібранням. Лише незначна їх кількість була вивезена до Західної Європи та слов'янських країн. Проте візантійська книжкова традиція залишила вагомий слід у розвитку книги.

Писемність і книга у слов'ян

У VIII – на поч. IX ст. серед предків сучасних словенців, хорватів, чехів, поляків християнство розповсюджували західні місіонери й відчувався вплив римської (католицької) церкви. Тому західнослов'янські народи прийняли християнство за західним, римсько-католицьким обрядом. Разом з новою релігією вони перейняли й латинське письмо, пристосувавши його до особливостей своїх мов. Але більшості народу латинь – мова богослужіння, науки та літератури – залишалася незрозумілою, а це обмежувало можливості культурного розвитку.

Центрами книжності у західних слов'ян були скрипторії католицьких монастирів. Найдавніші пам'ятки писемності Польщі, Чехії писані латиницею.

У південних і східних слов'ян християнство було прийнято в його східних, візантійських формах. Мовою писемності тут стала старослов'янська або давньоцерковнослов'янська мова – південнослов'янська в своїй основі. Оскільки слов'янські діалекти були ще дуже близькі один до одного, то і мовна ситуація, що склалася в південно- та східнослов'янських землях після введення у них власної фонетичної писемності, принципово відрізнялася від двомовності середньовічної західної Європи. Це робило писемність значно більш доступною для широких верств населення, а також для обміну книжковими цінностями. Проте важливими були й традиції дохристиянської культури та писемності. Про існування у слов'ян якихось систем письма в дохристиянський період існує немало фактів, свідчень і гіпотез.

А-Ѧ. Б-Ш. В-Ѹ. Г-ѹ. Д-Ѻ. Е-ѻ.
 Ж-Ѽ. З-ѽ. И-ѼѴ. І-Ѽѵ. К-Ѿ. Л-ѿ.
 М-Ѱ. Н-ѱ. О-Ѳ. П-ѳ. Р-ѵ. С-Ѷ.
 Т-ѷ. У-Ѹ. Ф-ѹ. Х-Ѻ. Ц-ѻ. Ч-Ѽ.
 Ш-Ш. Щ-Ѹ. Ъ-Ѽ. Ь-Ѽ. Ы-ѼѼ, ѼѴ, Ѽѵ.
 Ъ-Ѧ. Ю-Ѵ. Я-Ѧ. Ѧ-Ѧ.

Кирилиця та глаголиця

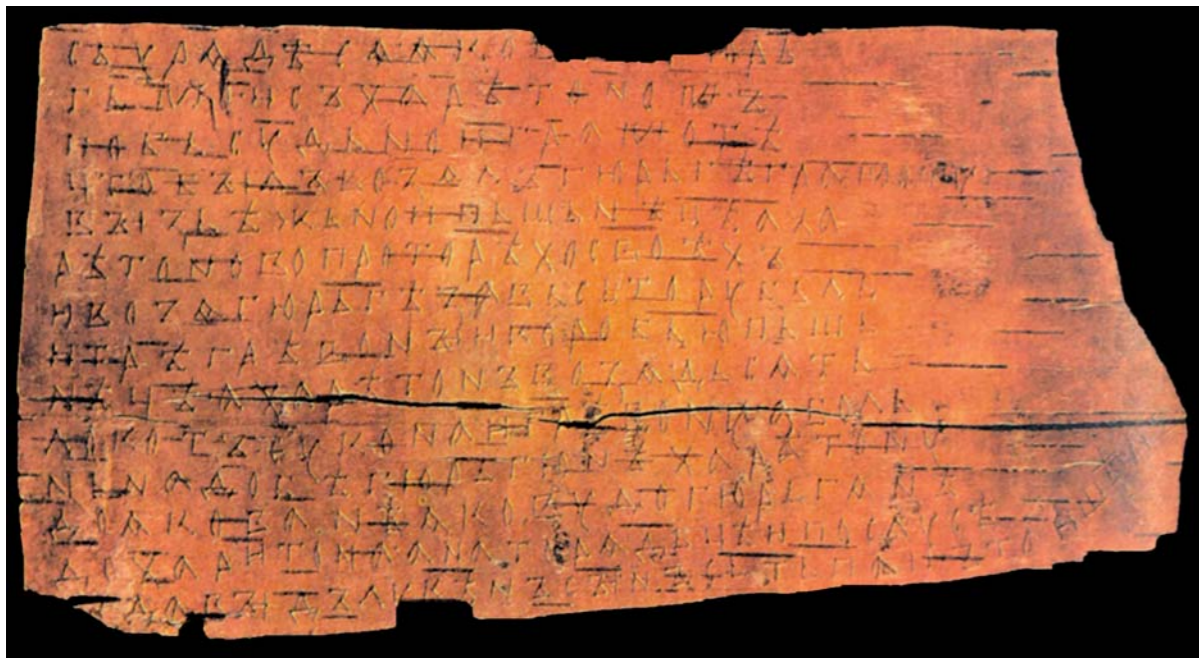
Насамперед, це таке достовірне джерело, як трактат «Про письмена» болгарського монаха, відомого під іменем Чорноризця Храбра (кінець IX – поч. X ст.). Храбр розповідає про три умовних періоди розвитку слов'янської писемності. Перший – користування «чертами і різими» за часів язичництва. Це підтверджують і археологічні знахідки: т. зв. рубцівська знахідка 1937 р. на Донеччині – горщик з письменами (зрубна культура), численні сарматські знаки, пам'ятки черняхівської писемності. Деякі відомості про найдавніші писемні пам'ятки слов'ян наводять арабські мандрівники X ст.

Другий етап – використання латинських і грецьких літер «без устроєнія», тобто без пристосування їх до фонетичних особливостей слов'янської мови. За свідченням Храбра, таке використання продовжувалось дуже довго. Про існування у слов'ян у дохристиянський період алфавітної системи письма свідчать також договори слов'янських князів з Візантією VIII–X ст. Договори завжди передбачають створення тексту двома мовами. Найбільш цікаве свідчення про писемність на Русі ще в IX ст. знаходиться в грецькому рукописі «Житіє Костянтина Філософа» (йдеться про легендарного винахідника слов'янського алфавіту Кирила). В цьому рукописі розповідається, що на шляху до хозарів 860 р. Кирило Філософ зустрів у Корсуні (Херсонесі, в Криму) людину, в якій бачив Євангеліє і Псалтир, «русськими письменами писані». Далі в цьому рукописі говориться про те, що Кирило швидко навчився читати ці книги.

Інформативне значення цього повідомлення важко переоцінити. Воно засвідчує цілий ряд таких явищ, які рішуче суперечать поширеним уявленням. З нього випливає, що Київська Русь часів Аскольда (60-ті роки IX ст.) мала багато християн і вже почала створювати власну церковну літературу, тобто переклади християнських книг на слов'янську (руську) мову існували ще до відповідної діяльності Кирила та Мефодія. На жаль, ми не знаємо, з використанням якого алфавіту ці книжки були написані, а отже не можемо певно сказати, яку азбуку створив Кирило.

Починаючи від Храбра, створення слов'янської азбуки за традицією пов'язується з іменами візантійських місіонерів, видатних слов'янських просвітителів, братів Кирила та Мефодія. Відомо, що у 862 р. до Константинополя прибули послани моравського князя Ростислава з проханням до імператора і патріарха направити до Моравії (Чехія) проповідників, які б могли вести проповіді не на латині, а зрозумілою слов'янською мовою. З цією метою до Моравії були направлені саме «Солунські брати» (Кирило та Мефодій були родом із Солуні, Салоніків), напівслов'яни за походженням, ймовірно, болгар, високо освічені вчені. Там у 863 р., вважається, Кирило й створив слов'янську азбуку, за допомогою якої брати переклали основні богослужбові книги.

Питання про те, який саме алфавіт був тоді винайдений, лишається досі відкритим. Найдавніші пам'ятки слов'янської писемності написані за допомогою двох різних алфавітів – кирилиці та глаголиці, котрі графічно відрізняються одна від іншої, але мають певні аналогії в зображенні та назві букв, однаковий порядок розташування літер, тобто свідчать про сильний вплив однієї азбуки на іншу. Абсолютно точно відомо, що глаголиця мала розповсюдження серед західних слов'ян, де й проповідував Кирило, і це явно штучний алфавіт, як вірменський чи грузинський. У східних слов'ян поширення набула кирилиця, як більш проста й зручна азбука, що, ймовірно, еволюціонувала з

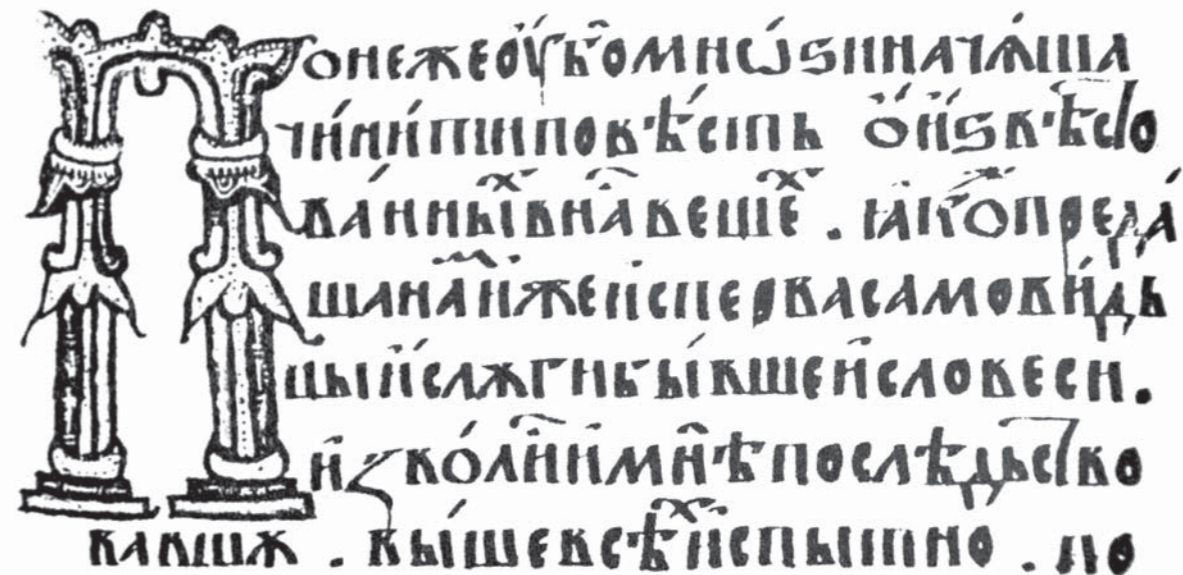
грецької протягом довгого часу та була остаточно закріплена в кінці IX ст. учнем Кирила в Болгарії, куди перемістився в цей час центр православної просвіти.

Офіційне введення християнства на Русі, безумовно, мало велике значення для розповсюдження писемності. Не підлягає сумніву, що після прийняття християнства грамотність швидко розповсюдилась серед широких верств населення Київської та Новгородсько-Псковської Русі. Це підтверджується збереженими написами на каміннях, дерев'яних предметах домашнього вжитку, наприклад на прядках, гребнях для чесання льону, на глиняному посуді.

У другій половині XX ст. джерельна база для вивчення давньоруської писемності поповнилася двома важливими різновидами пам'яток – берестяними грамотами та графіті (текстами, видряпанними на стінах культових споруд). Особливо багато написів знайдено С. Висоцьким на стінах Софійського собору в Києві, а також у Видубицькому монастирі, на руїнах Золотих воріт, Успенського собору, на стінах Кирилівської церкви та в печерах Києво-Печерської лаври. Найбільша кількість графіті була зроблена на стінах київських споруд у XII ст. Серед графіті численну групу складають написи за формулою «Господи, помози рабу твоєму...», поминальні записи, літописні відомості.

Однією з найцікавіших епіграфічних знахідок є відкриття незвичайної азбуки в Софійському соборі, проритованої (продряпаної) по давньому тиньку. Складається ця азбука з 27 літер, з яких 23 грецькі та 4 слов'янські, датується першою половиною XI ст. На цей час у загальному вжитку була вже повна (болгарська) кирилиця з 43 знаків. Отже, софійська абетка займає проміжне місце між грецьким алфавітом і ранньою (моравською) кирилицею, що мала 38 знаків. Зображена абетка є докириличною і відбиває початковий етап спонтанного «устроєння» слов'янського письма.

Берестяні грамоти були відкриті археологами вперше в 1951 р. при розкопках в Новгороді. Це були, як правило, клаптики березової кори (берести) з прорізними на них текстами. Інструменти – загострені та відполіровані кістки – «писала» – також виявлені при розкопках. На сьогодні відомо вже сотні берестяних грамот, знайдених не лише в Новгороді, але й у Пскові, Рязані, Смоленську, Вітебську, тобто в північній частині давньоруських земель, де завдяки

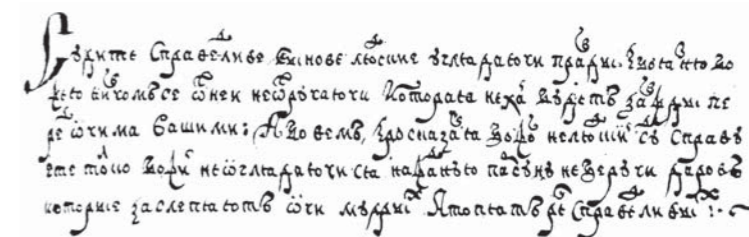

Півустав

сильній вологості ґрунту вони збереглися. За змістом берестяні грамоти були дуже різні – це й приватне листування, й господарчі чи юридичні документи. Писали не лише чоловіки, але й жінки та діти, тобто грамотність була загально розповсюдженою.

Кількість рукописних книг, створених на Русі у XI–XII ст., була, без сумніву, значною, проте до нашого часу дійшла лише маленька частка цього багатства – Євангелія, Ізборники, службові Мінеї, Псалтирі, Повчання, Требники, Житія, Патерики та інші твори. Їх можна поділяти на оригінальні, тобто створені на Русі, та перекладні – як правило, з грецької чи болгарської. Крім того, їх можна поділити умовно ще на три великих групи – богослужбова, літургійна література (для відправлення служб у церквах); література релігійного змісту для читання (т. зв. четві книги); література не релігійного змісту, світська (збірники законів, літописи, художня література). Написані всі книжки на пергамені кирилицею трьома різними видами почерків – уставом (коли всі літери великі, квадратні, не зв'язані між собою), півуставом (літери менші, виписані не так старанно, як в уставі) і, пізніше, скорописом. Заголовки писали в'язью.

Серед ранніх давньоруських рукописів XI ст. є чотири великі рукописні книги із зазначеною датою створення. Про них і про інші пам'ятки давньоруської книжності – в наступній таблиці.

Скоропис

В'язь

Давньоруські рукописні книги XI ст.

<p>1056–1057 рр.</p> 	<p>Остромирово Євангеліє</p> 	<p>Найдавніша точно датована рукописна книга наших предків. Переписана найвірогідніше в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Книга великого формату й обсягу (35x30 см, 294 арк., по 18 рядків, два стовпці) на пергаменті, розкішно та старанно виконана, прикрашена трьома кольоровими мініатюрами на повну сторінку, заставками з орнаментами рослинного типу, ініціалами з зображеннями людських облич, а також тїл реальних і фантастичних тварин чи птахів. Книга свідчить про сталі традиції книжкової культури в Київській Русі. Письмо – устав чотирьох почерків, наявність південнорусизмів. Книга зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі.</p>
<p>1073 р.</p> 	<p>Ізборник Святослава</p> 	<p>Збірник, що складається з 383 статей та виписок релігійного, філософського, історичного змісту, серед них – список книжок «істинних і ложних»; своєрідна енциклопедія свого часу. Переписаний на пергаменті дияконом Іоанном для київського князя Святослава уставом. Великоформатна книга (33,6x24,8 см, 266 арк., по 29 рядків на сторінці, два стовпці), багато прикрашена, містить 6 мініатюр на повну сторінку, виконаних фарбами і золотом, серед них зображення Святослава в колі сім'ї – найдавніший вітчизняний портрет; архітектурні зображення, малюнки птахів та звірів. Є заставки, ініціали, кінцівки. Мовні особливості – численні південнорусизми. Оригінал зберігається в Державному історичному музеї в Москві.</p>
<p>1076 р.</p>	<p>Ізборник</p>	<p>Складений переписувачем Іоанном з рукописів великокняжої бібліотеки як перекладних, так і оригінальних, переважно релігійно-моралістичного характеру. Формат зменшений (16x12 см, 277 арк.), письмо – устав, має південнорусизми. Оформлений дуже скромно, на гіршому пергаменті й майже без орнаменту. Зберігається в Російській національній бібліотеці.</p>

<p>1092 р.</p>	<p>Архангельське Євангеліє</p> 	<p>Знайдено в Архангельську в кінці XIX ст., звідси назва. Формат 20,5x16,6 см, 178 арк., рядків 21, є 22, 24, 25 на сторінці. Походження південноруське. Письмо – устав, подібний до почерку попередніх рукописів, в один стовпчик. Оформлення бідне: 4 заставки, кінцівка, ініціали. Зберігається в Російській державній бібліотеці в Москві.</p>
----------------	--	---

Більш ранньою, але не датованою, є кирилична частина (збереглося 16 арк.) т. зв. Реймського Євангелія, що було вивезено в середині XI ст. до Франції в якості приданого Анною Ярославною, дочкою київського князя Ярослава Мудрого, дружиною французького короля Генріха I. У Реймсі, тодішній столиці Франції, на книзі присягали французькі королі. В XIV ст. рукопис знаходився в Чехії, де до кириличного Євангелія було приплетено глаголичне, і в такому вигляді книга зберігається у Франції, в м. Реймс.

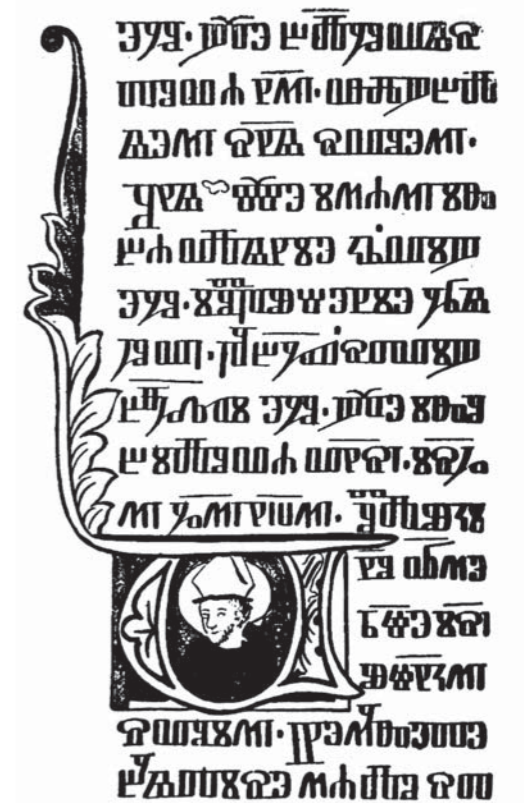
Серед інших типів давньоруської книжності слід відзначити літописи. Найвизначніша пам'ятка в цьому жанрі – «Повість временних літ», створена у 1111 – 1113 рр. монахом Києво-Печерського монастиря Нестором. Вона дійшла до нашого часу лише в більш пізніх списках, які містять, як правило, початковий Київський літопис, Київський літопис XII ст. і Галицько-Волинський літопис XIII ст. Склалися літописи і в другому центрі давньоруської книжності – в Новгороді. Московське літописання зародилося на поч. XIV ст., одночасно з виходом Москви на політичну арену. Під час міжусобних війн літописи збиралися в Москві, де вигідне князям переписувалось, а небажане знищувалось.

До XI–XII ст. належать різні редакції юридичного збірника Київської Русі – «Правди Руської», величного кодексу норм феодалного права.

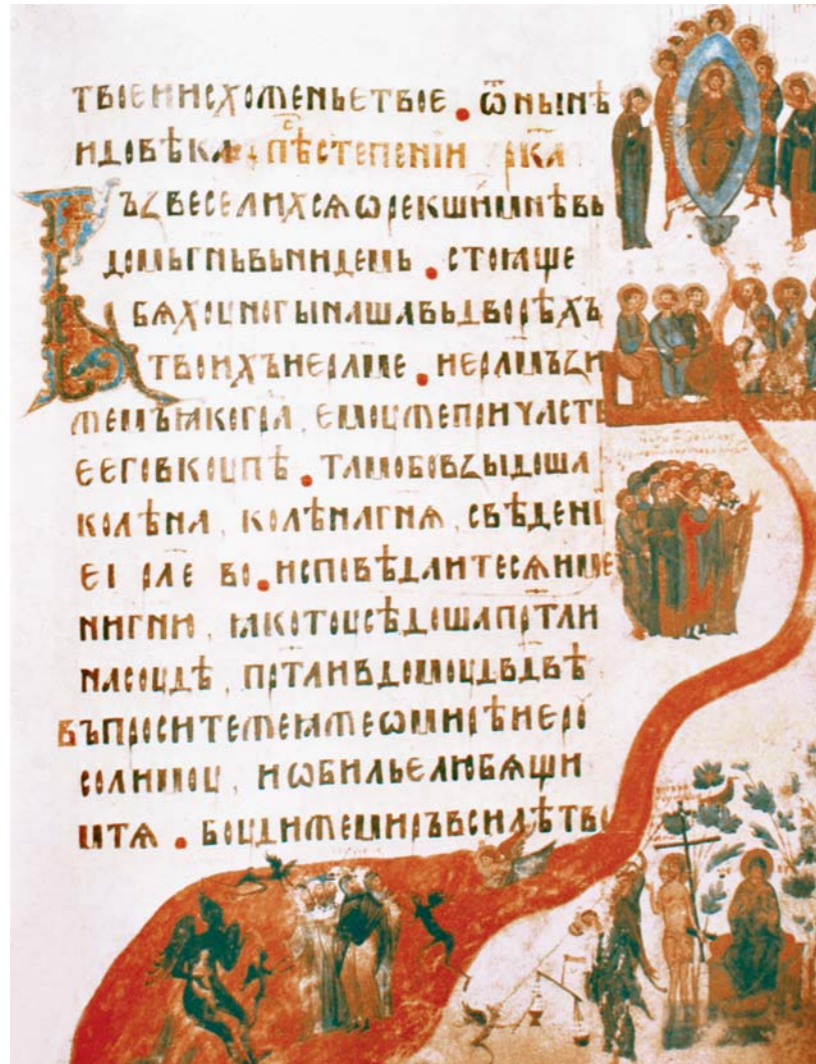
Особливе місце в оригінальній давньоруській писемності займали патерики – розповіді про отців церкви, наприклад, високохудожній «Києво-Печерський патерик»; риторичні твори, серед яких «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха.

Перлиною давньої літератури світового значення по праву вважається «Слово о полку Ігоревім», знайдене в кінці XVIII ст. графом О. І. Мусінім-Пушкіним і опубліковане вперше 1800 р. Знайдений список «Слова» датувався XVI ст. (він згорів під час пожежі Москви 1812 р.), проте написана поема була, як вважається, зразу після походу Ігоря на половців у 1185 р. Автор твору невідомий, хоча гіпотез щодо авторства «Слова» існує багато. Текст «Слова о полку Ігоревім» свідчить про наявність усталеної традиції поетичної творчості та високу культуру часів Київської Русі.

У XIII–XIV ст., у зв'язку з татаро-монгольським нашествям, центр вітчизняного книгописання переходить до Галицько-Волинського князівства, яке зберегло відносну самостійність.

Реймське Євангеліє

Київський Псалтир

Саме на цих землях у XIII ст. був створений Галицько-Волинський літопис, визначний твір Давньої Русі, що дійшов у складі Іпатіївського списку початку XV ст. Проте і в Києві книгописання не втратило своїх традицій. До найвизначніших пам'яток українського книжкового мистецтва цієї доби належить Київський Псалтир 1397 р. – великоформатний, виконаний на добротному пергаменті кодекс, написаний уставом і прикрашений 302 мініатюрами, сюжетно-орнаментальною заставкою, багатьма художніми ініціалами. Деякі малюнки, переважно на полях, для зручності з'єднано з ілюстрованим місцем тонкими лініями.

У XV–XVI ст. у галузі книжкової справи сталися відчутні зрушення: з'явилися нові осередки книгописання, відбувся поступовий перехід від пергаменту до зручнішого й значно дешевшого матеріалу – паперу, що сприяло значному збільшенню писемної літератури і ширшому проникненню її до споживачів. Розширилася тематика книжок, розвинулася актова писемність, адміністративне діловодство. Формувалися монастирські книжкові зібрання, окремі примірники книг у яких були оправлені сріблом, золотом і коштовними тканинами. З'явилися спроби перекладу богослужбових текстів на «просту» мову.

Вершиною українського книжкового мистецтва середини XVI ст. вважається Пересопницьке Євангеліє, яке має точну дату і місце написання. Робота над ним тривала 5 років – з 15 серпня 1556 по 29 серпня 1561 р. Початкову частину було створено в селі Двірець (тепер Хмельницької обл.), продовжено і завершено рукопис у Пересопницькому Пречистенському монастирі на Волині. Перекладачем тексту на «просту» мову був архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, а переписав Євангеліє надзвичайно майстерним красивим напівуставним почерком каліграф Михайло Васильович із Сянока. Книга великого формату (38,3x24 см) і обсягу (482 арк.) написана, як у давнину, на пергаменті, оправа – дубові дошки, колись обтягнуті зеленим оксамитом. Чудово виконані багатобарвні з золотом плетінчасті заставки, рослинні кінцівки, орнаментальні рамки навколо тексту, декоративні віньєтки на полях, ренесансні рослинні облямуння початкових сторінок і чотирьох мініатюр – зображень євангелістів за роботою. Оригінал зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

У XVII–XVIII і навіть на початку XIX ст., незважаючи на активний розвиток у цей час друкарства, рукописна книга залишалася популярною, оскільки значна частина писемної творчості, передусім художня та наукова література, канцелярські документи, потреба в яких зростала, опинилися поза межами друкування. Прозові, віршовані, драматичні твори, козацькі літописи, праці з географії, ботаніки, медицини, господарські порадики традиційно поширювалися в рукописних списках. Серед літургійних книг рукописним способом найчастіше створювали Ірмологіони – нотні збірники церковних співів, оскільки їх у той час важко було друкувати. Щодо почерків – переважав скоропис, часто з примхливими завитками у верхніх і нижніх виносних елементах літер, а також використовувався півустав. В оздобах слід відзначити народну орнаментику. З'являються в рукописних книгах портрети історичних осіб, сюжетні малюнки, а також ілюстрації, що наслідують гравюри в друкованій книзі.

Рукописна книга пройшла довгий і складний шлях. У середні віки вже робилися спроби прискорити процес виготовлення книг – у скрипторіях текст книги або писали під диктовку кілька переписувачів, або переписували кожну сторінку в кількох примірниках, таким чином створюючи тираж. Проте ці заходи не могли задовольнити зростаючу з часом потребу суспільства в освіті, культурі, науці. На зміну рукописному способу розмноження інформації мав прийти новий, більш досконалий і потужний. У багатьох країнах світу люди шукали способи механічного відтворення текстів. І такий винахід – друкарство – був зроблений у XV ст., хоча рукописна книга й після цього тривалий час продовжувала своє існування, поряд з друкованою.

Пересопницьке Євангеліє

ІСТОРІЯ РАНЬОГО ДРУКАРСТВА

Передумови винаходу друкарства

рукування – це технічний спосіб розмноження тексту (чи зображення) шляхом одержання багатьох відбитків фарбою з однієї форми. Мета друкування – прискорення процесу виробництва книжок.

Основні складові традиційного друкарства – тиснення та набір (складання). Ці окремі елементи були відомі людству ще в найдавніші часи. Так, рельєфні печатки-штампи і відбиття за їх допомогою малюнків, а згодом і текстів на м'яких матеріалах, були винайдені в різних куточках планети майже одночасно: в загадковій цивілізації Мохенджо-Даро, в Месопотамії, в Давньому Єгипті. До наших днів збереглося чимало давніх зразків своєрідних друкарських форм – штампів, виготовлених з каменю, кістки, дерева, металу. В шумерів, а згодом в Ассирії штампики були у вигляді циліндрів, на яких було вигравірувано малюнок чи напис. Якщо цей циліндрик прокотити по м'якій глині, напис відіб'ється.

Цей принцип був відомий давнім гончарам, які за допомогою штампа позначали глиняний посуд, цеглу. Принцип тиснення здавна використовувався й при виготовленні монет. Більш близький до нашої теми приклад – тиснення нагрітим металевим рельєфним штампом у вигляді доріжечника чи басм на шкіряних палітурках рукописних книг. З глибокої давнини відомо також друкування або набивання по тканинах, коли зображення малюнку відбивалося на міцно натягнуту тканину з рельєфу, вирізаного з дерев'яної дошки і вкритого фарбою.

Найбільш раннім способом механічного розмноження книг була ксилографія (термін походить від грецьких слів «ксюлон» – деревина, «графо» – пишу) або обрізна гравюра, дереворит. Друкарську форму для ксилографічного друку виготовляли таким чином: поверхню рівної, виструганої дошки вкривали тонким шаром густого й клейкого рисового відвару. Текст, який треба було надрукувати, писали тушшю на тонкому папері і зразу ж прикладали до дощечки. Рисовий відвар вбирав не застиглу туш і на дерев'яній дошці з'являлася дзеркальна копія напису. Гострим ножом обережно видаляли місця, на яких не було туші, тобто з обох боків риски, і дзеркальний напис наче виступав над загальним фоном. Рельєфні (випуклі) знаки вкривали фарбою і накладали зверху чистий аркуш паперу, притискаючи рівномірно і одержуючи таким чином відбиток. Отже, ксилографія – це спосіб одержання відбитків, тобто механічного розмноження текстів або зображень, з дерев'яних дощок.

Ксилографія виникла і знайшла широке розповсюдження з VIII ст. в країнах Далекого Сходу, в першу чергу в буддистських храмах і монастирях, оскільки буддизм всіляко заохочував розмноження й розповсюдження релігійних текстів і зображень Будди. Спочатку віддруковані аркуші склеювали в довгу стрічку та згортали в сувій. Однією з найдавніших ксилографічних книг, що збереглися, є «Діамантова сутра» (868 р.), індійський твір у китайському перекладі. Ця книжка має форму сувою довжиною 4,9 м, висотою 30,5 см і складається з 7-и аркушів паперу, склеєних в одну стрічку: 6 аркушів тексту і 1 аркуш із гравюрою, що зображує Будду. Але така форма книги для читання була незручною, і китайці придумали форму книги у вигляді ширми або гармоніки, причому перший і останній аркуші для міцності оклеювали тканиною чи цупким кольоровим папером. У порівнянні з сувоєм така форма книги значно зручніша: легко розкривається на тій сторінці, яка потрібна.

Зразки давньої ксилографії

Ксилографічне книгодрукування одержало широке розповсюдження в країнах Далекого Сходу. Саме характер писемності – тисячі ієрогліфів – робив ксилографію тут найбільш швидким і дешевим способом друку.

У Європі ксилографія з'явилась в кінці XIV – на поч. XV ст. Виникла вона тут самостійно чи прийшла зі Сходу – точно невідомо. Є гіпотеза, що ксилографію в Європу завезли араби – скоріше за все, разом з гральними картами, що друкувалися з дерев'яних дощок. Згодом ксилографію почали використовувати для відтворення листівок, картинок, якими прикрашали стіни кімнат. Найчастіше це були зображення святих, з невеликими супроводжувальними текстами. Серед гравюр, що збереглися, найдавніші зроблені в 1418 і 1423 рр.

Значний крок вперед було зроблено, коли, спочатку в Німеччині і Голландії, почали випускати ксилографічні книжки-картинки, сторінки яких відтворені з цільних дерев'яних дощок. Це були, як правило, невеликі брошури: «Біблія бідних» – сюжети Вітхога й Нового Завітів у наївних картинках; «Апокаліпсис», «Життя й муки Ісуса Христа» та інші, надруковані латинською, німецькою, фламандською, англійською мовами. Були також ксилографічні календарі, книжки з астрології, хіромантії, латинської мови. В усіх цих книжках зображувальний бік превалує над текстом.

Перший час, як і на Сході, ксилографічні книжки друкувалися з одного боку паперового аркуша: на дерев'яній дошці гравірували дві суміжні сторінки – лицеву та зворот. Одержаний відбиток згинали по лінії, що розділяє сторінки, текстом зовні, чистим боком всередину.

Ксилографічний спосіб розмноження текстів нерентабельний, якщо треба одержати 1–5 примірників: дошка вирізується довго. Проте коли починається друкування, час надолужується, оскільки виходить не один примірник, а багато абсолютно однакових відбитків. Кількість відбитків або, іншими словами, тираж ксилографічних книг міг бути досить великим як на той час – сотні примірників, максимально – доки не зіпсується оригінал (дошка).

Печатка, штамп, ксилографічна дошка гравірується раз і назавжди. Коли відповідна сторінка надрукована чи спотворена помилкою, дошка викидається, і для наступної сторінки треба різати нову дошку.

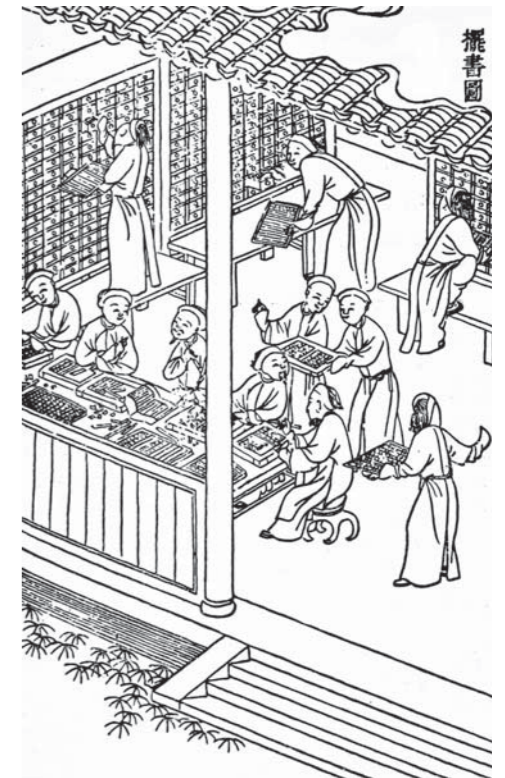
Більш довершений спосіб друку – друк окремими, рухомими літерами шляхом набору (складання). Адже будь-який напис складається з окремих, періодично повторюваних знаків. Замість того, щоби багато разів гравірувати різні написи, слід було виготовити рельєфні дзеркальні зображення окремих знаків (букв), з яких можна складати форми для відтворення найрізноманітніших написів. І така ідея була також досягнута людством ще на зорі європейської цивілізації – в Крито-Мінойську епоху. 1908 року італійський археолог Луїджі Перн'є, розкопуючи царський палац в м. Фест на Криті, знайшов невеликий (діаметром приблизно 16 см) диск, виготовлений з глини. З обох боків він був покритий великою кількістю малюночків, розміщених спіраллю і згрупованих у прямокутні вічка. Загальна кількість знаків – 241. Вчені зразу помітили, що малюночки повторюються, і вже перші дослідники встановили, що одні й ті ж малюночки-знаки абсолютно ідентичні, тобто відтиснуті одним штампом. У розпорядженні людини, що виготовила диск, було 45 гравірованих штампиків, які послідовно відтискували на сирій глині. Так чи не вперше був використаний принцип, згодом покладений в основу виготовлення текстової

друкарської форми. Техніка ця називається набірною або складальною. Проте до винаходу друкарства, ядро якого вона складає, було ще далеко.

Друкувати з набірної форми вперше почали в Китаї в 40-х роках XI ст. Винахід цей приписується реміснику Бі Шену, котрий використовував в'язку глину для виготовлення знаків (ієрогліфів) товщиною в ободок монети. Для надання літерам-ієрогліфам міцності, він обпалював їх на вогні. На металевій пластинці, вкритій сумішшю соснової смоли, воску і паперового попелу, розміщував рамку для розділу рядків, у які проставляв знаки-печатки. Виходила суцільна дошка для друкування (друкарська форма). Далі Бі Шен підносив її до вогню, і коли паста від тепла пом'якшувалася, літери приклеювалися до неї. Висоту набору він вирівнював, притискаючи зверху дошку. Потім змашував форму фарбою, прикладав аркуш паперу, притискав і одержував відбиток. Цей спосіб також нерентабельний при друкуванні 2–3-х примірників, але при друкуванні кількох сот або тисяч аркушів досягалася незвичайна на той час швидкість розмноження текстів.

Бі Шен був першим, хто об'єднав у єдине ціле принцип набору та принцип тиснення. Йому належить честь створення набірної форми для відтворення текстового матеріалу, хоча глиняний шрифт Бі Шена широкого застосування не набув, він швидко псувався. В XIII ст. в Китаї друкували з форми, складеної з окремих дерев'яних літер. Крім того, використання принципу друкування з набірної форми стримувалося в Китаї ієрогліфічним характером китайської писемності: при існуванні тисяч ієрогліфів, певний знак, який довго і дбайливо виготовляли, може більше в тексті не зустрітися. Але сам принцип виявився плідним, особливо у народів, що користувалися фонетичною писемністю. Так, відомо, що в Кореї друкували бронзовими літерами; пізніше мідними літерами друкували в Кореї, Китаї, Японії. Збереглися і книги, і документи, і шрифти.

Отже, можемо констатувати, що у середньовіччі, поряд із традиційним рукописним способом створення книги, існували спроби механічного розмноження текстів, тобто друкування. Проте певний час, коли широкого попиту на книги ще не було, в економічному відношенні книгодрукування було не вигідним, не виправдовувало витрат. Лише з початком епохи Відродження, коли зростають міста, поширюється освіта, вивчення мистецтва і ремесел, з'являється порівняно дешевий папір, у Європі виникають об'єктивні умови для розвитку друкарства, тобто збільшений попит на книги вимагає відповідних удосконалень для прискорення процесів виробництва книг.

Процес складання аркушів книг у Китаї

Ручний спосіб виготовлення паперу

Винахід друкарства в Європі

ама історія винаходу з'ясована не до кінця. Зрозуміло одне: новий спосіб друкування винайдений був не одразу і не однією людиною. Тогочасне життя настійно вимагало задоволення зростаючого попиту на книги, а ксилографічний або рукописний способи справитися з цим не могли. В багатьох країнах Європи інтенсивно шукали шляхи до вдосконалення процесу розмноження книг. Проте не вдосконалення друкарського верстату (преси), яким вже користувалися при виготовленні ксилографічних книжок та палітурок (оправ), і не лише принцип розбірного шрифту складають суть великого відкриття. Вони не дали б серйозного економічного ефекту, якби не був винайдений раціональний спосіб лиття друкарських знаків.

Честь цього винаходу виборювали різні держави і міста – Франція, Італія, деякі історики вважають винахідником книгодрукування жителя Голландії Лауренса Костера. Проте всесвітньо визнаним європейським першодрукарем вважається німець Йоганн Гутенберг (бл. 1399–1468). Про його пріоритет у цій галузі йдеться в кількох різних документах XV ст.

Гутенберг народився в Майнці або Страсбурзі в кінці XIV ст., точні дані не відомі. В деяких документах майбутній винахідник називається Генсфлейш. Це було прізвище його батька, а ім'я Гутенберг пішло від назви родового дому «Zum Gutenberg», котрим здавна володіли предки його матері. Нещодавно підтверджено гіпотезу про те, що Й. Гутенберг закінчив Ерфуртський університет, тобто був високоосвіченою на той час людиною.

За даними німецьких архівів, Гутенберг почав займатися друкарством у Страсбурзі ще на початку 30-х років XV ст., причому тримав свої досліди в таємниці. Що саме надрукував Й. Гутенберг у цей час, невідомо. Скоріш за все, невеликі листівки чи брошури. Найстарішою з них вважають уривок середньовічної «Сивіліної книги», яка розповідала про страшний суд. Навіть при першому погляді видно, що друкар ще не досвідчений, він лише опановує мистецтво друкування.

Невдовзі Гутенберг переїжджає до Майнцу, архівні документи реєструють його перебування та друкарську діяльність тут з 1448 року. Спочатку він друкує невеликі видання, серед них кілька разів латинську граматику Елія Доната, що користувалася колосальною популярністю в середні віки і почала називатися просто «донати». Випускав він і невеликі календарі-листівки: «Астрономічний календар на 1448 рік», «Турецький календар на 1455 рік» та ін. Друкував Гутенберг також індульгенції – свідоцтва, котрі церковники видавали на знак відпущення гріхів.

Словолитник за роботою

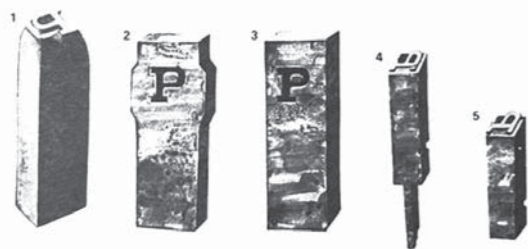
Слід підкреслити, що на жодному з цих видань немає ні імені Гутенберга, ні зазначення місця й часу друкування. Майже всі ці видання дійшли до нашого часу в невеликих фрагментах. Вони швидко зачитувались, а ті аркуші, що залишалися, використовувалися згодом палітурниками для підклеювання корінців і палітурних кришок. Протягом двох останніх століть вчені знаходять у старих оправах фрагменти перших друкованих книг. Зокрема, в 1935 р. у Києві співробітник відділу стародруків Всенародної бібліотеки України (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) Б. І. Зданевич знайшов у палітурці старої Біблії майже повний текст невідомого більш у світі друку Гутенберга, що містив список єпархій католицької церкви, так зване «Provinciale Romanum».

Випущені великими тиражами і продані за готівку ці невеликі видання дали можливість Й. Гутенбергу покрити початкові витрати і приступити до друкування великої книги – Біблії, справжнього шедеву поліграфічного мистецтва. Фінансову позику надав йому житель Майнца Йоганн Фуст. Протягом кількох років Гутенберг з учнями, не покладаючи рук, працювали над цим колосальним виданням – першою друкованою Біблією. Але робота виявилася більш складною, ніж друкар передбачав, і Гутенберг, узявши Фуста за компаньйона, позичив у нього ще гроші під проценти. Термін договору закінчився, і Фуст почав вимагати повернути йому борг, який з процентами склав величезну суму – 2020 гульденів. Таких грошей у Гутенберга не було, і Фуст звернувся до суду. У винахідника відібрали частину його друкарського обладнання і весь тираж надрукованої вже великоформатної Біблії. За кількістю рядків на кожній сторінці її називають 42-рядковою.

На цій книзі також не зазначені ні ім'я друкаря, ні дата випуску в світ. Вважається, що розпочата робота над нею була приблизно 1452 року, а закінчена 1455. Як йдеться в тогочасному листі, Гутенберг прагнув до того, аби в цьому виданні була відтворена вся краса рукописної книги – не лише складні ініціали, рубрики, але й багатство шрифту. З цією метою друкар виготовив 290 різних літер, включаючи характерні для манускриптів лігатури та скорочення. Це готична текстура, якою користувалися при друкуванні донатів, але значно стрункіша й елегантніша. Набір відбувався в дві колонки. Кожна сторінка й кожна колонка вражають чудовими пропорціями. В повному примірнику цього видання Біблії 1282 сторінки, її звичайно опрацьовували в два томи досить значних розмірів. Пагінації (нумерації сторінок), сигнатури (нумерації зшитків) немає. Титульний аркуш відсутній. Поліграфічним способом відтворений лише текст, а всі елементи художнього

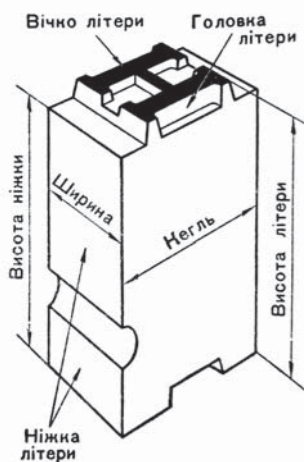
Сторінка 42-рядкової Біблії

Пуансон

Матриця

Літера

Гутенбергу приписують друкування і інших видань: 36-рядкова Біблія, Католікон, Трактат Матвія Краківського та ін. Помер великий винахідник 3 лютого 1468 року і був похований у францисканській церкві. На жаль, церква пізніше перебудовувалася, і могила Гутенберга не збереглася. Нема і його справжнього портрету, а той, що друкується в різних виданнях, є фантазією художника.

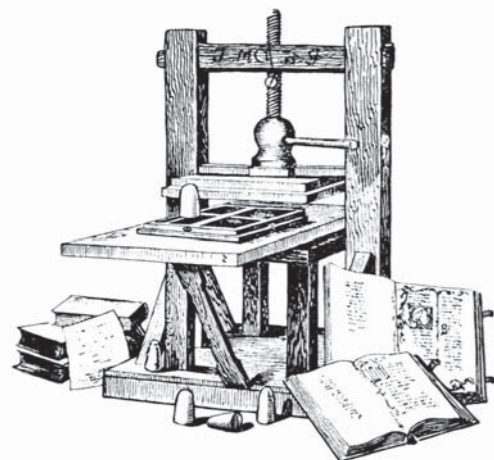
У чому ж полягає суть винаходу Й. Гутенберга? В першу чергу, в раціональному та продуктивному способі лиття друкарських знаків. Спочатку з твердого металу виготовлявся штамп (пуансон), на якому рельєфно в дзеркальному зображенні гравірувався буквений знак. Пуансон вдавлювали в матрицю – пластинку, зроблену з м'якого металу, наприклад, з міді, внаслідок чого виходило поглиблене пряме зображення знаку. Матрицю вставляли в словолитну форму й заливали розплавленим металом, який повинен був легко плавитись при порівняно невисоких температурах, не бути дуже в'язким у розплавленому виді й швидко застигати при охолодженні. Жодний природний метал таких властивостей не має, і в результаті тривалих дослідів Гутенберг вибрав сплав – гарт, який складався зі свинцю, олова та сурми.

Після охолодження металу одержували металеву літеру з рельєфним дзеркальним зображенням букви. Словолитний прилад забезпечував масове виробництво ідентичних літер, які далі розміщували

в набірній (складальній) касі (ящику, розділеному перегородками на окремі відділення за кількістю шрифтових знаків). Складальник брав їх звідти і складав із них у спеціальному інструменті – верстатці – слова і рядки. На набірній дошці з цих рядків складали друкарську форму.

Для змащення металевих літер не підходили чорнила, які застосовувались для ксилографічного друку. Гутенберг почав виготовляти друкарську фарбу із сажі та оліфи. Щоби одержати з покритого фарбою набору якісний відбиток, йому знадобився прес, основною частиною якого були плита, що за допомогою гвинта притискала до набору, вкритого аркушем паперу.

З винаходом Й. Гутенбергом способу відливання літер, набірної техніки, друкарської фарби і друкарського верстата були створені основи того традиційного друкарського процесу, який згодом став застосовуватись в усьому світі.

Розповсюдження друкарства в Європі в XV ст.

тріумфальний хід друкарського верстату по Європі розпочався ще за життя Гутенберга. Після судового процесу, коли друкарня та частина обладнання Й. Гутенберга перейшли до Й. Фуста, друкарем тут стає

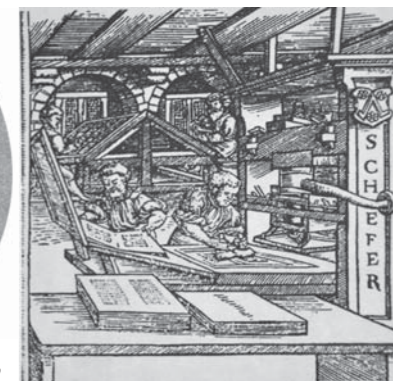
зять Фуста, учень Гутенберга, Петер Шеффер. Відомо, що він навчався в Ерфуртському та Паризькому університетах, був чудовим каліграфом, швидко засвоїв у повному обсязі винахід Гутенберга і вніс, безперечно, деякі вдосконалення. Випущені Шеффером упродовж 40 років діяльності книги стали своєрідним еталоном поліграфічного мистецтва.

Серед його численних видань особливо слід відзначити Майнський Псалтир 1457 року. Це перша в світі друкована книга, в якій названі імена друкарів та інші вихідні дані, а також представлена друкарська марка Фуста і Шеффера. В Псалтирі вперше була відтворена друкарським способом у дві фарби орнаментика – чудові декоративні ініціали. Разом з чорною фарбою основного тексту одержуємо триколірний друк. Це перший досвід використання багатоколірної поліграфічної техніки. Орнаментальний узор ініціалів, складений з найтонкіших ліній, важко, а то й неможливо відтворити за допомогою розповсюдженої тоді обрізної гравюри на дереві (ксилографії). Тому історики друкарства припустили, що ініціали відтворені не з дерев'яної, а з металеві форми. Таким чином, видання Псалтиря 1457 року – значний крок вперед у становленні й розвитку поліграфічних способів репродукування.

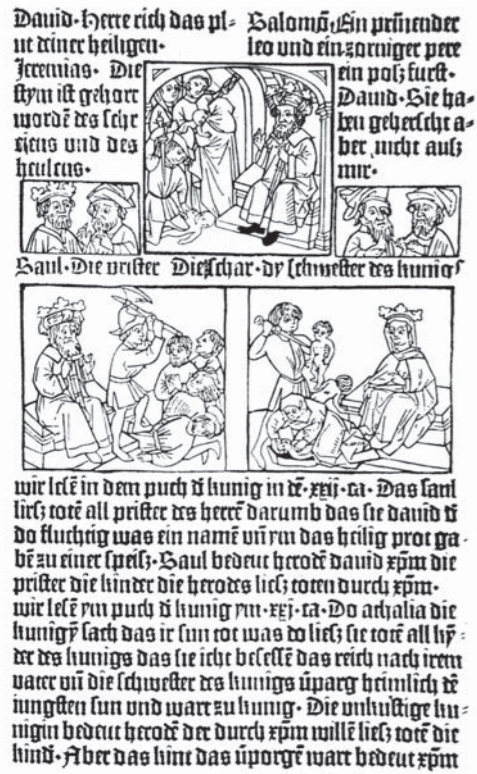
Книжки Й. Гутенберга, Й. Фуста і П. Шеффера рознесли по світу звістку про новий винахід. Після того, як 1462 року був зруйнований Майнц, багато учнів і підмайстрів Гутенберга розійшлися по різних

Петер Шеффер

Сторінка Майнського Псалтиря

містах і країнах і заснували там друкарні. У Стразбурзі першим серед друкарів був Йоганн Ментелін, у Майнці одночасно з Фустом і Шеффером друкував книжки Ерхард Ройвіг, якого названо у виданнях ілюстратором.

У Бамбергу жив і працював учень Гутенберга Альбрехт Пфістер. Деякі вчені вважають, що саме Пфістер надрукував так звану 36-рядкову Біблію, яку інші дослідники приписують Гутенбергу. Ніяких підтверджень гіпотез на користь того чи іншого видавця нема. Відомо, що за 6 років самостійної роботи, з 1461 по 1466 р., Пфістер надрукував 9 книжок, на двох з них є його ім'я. В історії поліграфії ім'я А. Пфістера відоме тим, що саме він почав вперше робити ілюстрації в книзі, надрукованій з набірної форми. Це був важливий етап в становленні мистецтва книгодрукування. Книжки його невеликі, призначалися для народного читання й були надруковані не на вченій латині, а німецькою мовою. З цією ж метою – допомогти читачеві в сприйнятті змісту книги – бамбергський друкар вмщував у них велику кількість ілюстрацій. Сама ця назва походить від латинського слова «ілюстрація», що означає пояснення, висвітлення. Перша книжка з ілюстраціями вийшла в світ у 1461 р. Називалася вона «Богемський хлібороб, або розмова вдівця зі смертю»; через 2 роки Альбрехт Пфістер випустив друге видання цієї книжки. Ілюстрації виконані в техніці гравюри на дереві, розміром у всю сторінку. Друкувалися вони окремо від набору. В наступному виданні – «Дорогоцінне каміння» – на 88 сторінках розкидано 103 ілюстрації порівняно невеликого розміру, розміщених безпосередньо в тексті. Дослідники встановили, що текст та ілюстрації друкувалися окремо: перший прогін – текст, другий – ілюстрації на вільних місцях. Це був значний крок уперед у техніці ілюстрування. А в подальших своїх виданнях Альбрехт Пфістер, теж уперше в історії друкарства, об'єднав в одній формі текстовий набір та ілюстраційне кліше. Надалі відтворена поліграфічним способом ілюстрація назавжди входить у друковану книжку. Часто друковані чорно-білі ілюстрації розфарбовували в усіх або в деяких примірниках тиражу.

Найкрупнішою друкарнею XV ст. була друкарня Антона Кобергера в Нюрнбергу. Тут одночасно діяло 24 друкарських верстатай працювало близько 100 чоловік. За 30 років друкарської діяльності Кобергер випустив 220 видань, в основному це великоформатні, добре ілюстровані книги. В їх оформленні брав участь молодий тоді ще, а надалі всесвітньо відомий художник Альбрехт Дюрер. Серед найвидатніших видань цієї друкарні – «Книга хронік та історій» Г. Шеделя (1493 р.), в якій надруковано 1809 графічних ілюстрацій, насамперед зображень тогочасних міст, а також «Апокаліпсис» (1498 р.) з ілюстраціями А. Дюрера.

Антон Кобергер

З Німеччини друкарство потрапляє в 1465 р. до Італії. В монастирі Субіако поблизу Риму були відлиті шрифти, що одержали назву напівготичних. Саме в Римі вперше відбулося перевиробництво книжок.

У перші десятиліття книгодрукування в Римі була надрукована латинською мовою невелика за обсягом книжка, в перекладі – «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету». Це є найдавніша відома наразі друкована книга, автор якої наш співвітчизник Юрій з Дрогобича (Котермак).

У Франції книгодрукування розпочалося в 70-х рр. XV ст., причому перша друкарня Франції не мала приватного характеру, як в інших країнах, а була підсобним виробництвом у науковій установі – Сорбонні (Паризький університет).

Першодрукарем Англії був Уільям Кекстон, який із самого початку діяльності вважався національним друкарем і користувався підтримкою уряду. За 15 років роботи він випустив близько 100 назв книжок, з них 25 у його власному перекладі. Метою Кекстона була пропаганда англійських авторів і розвиток англійської літературної мови.

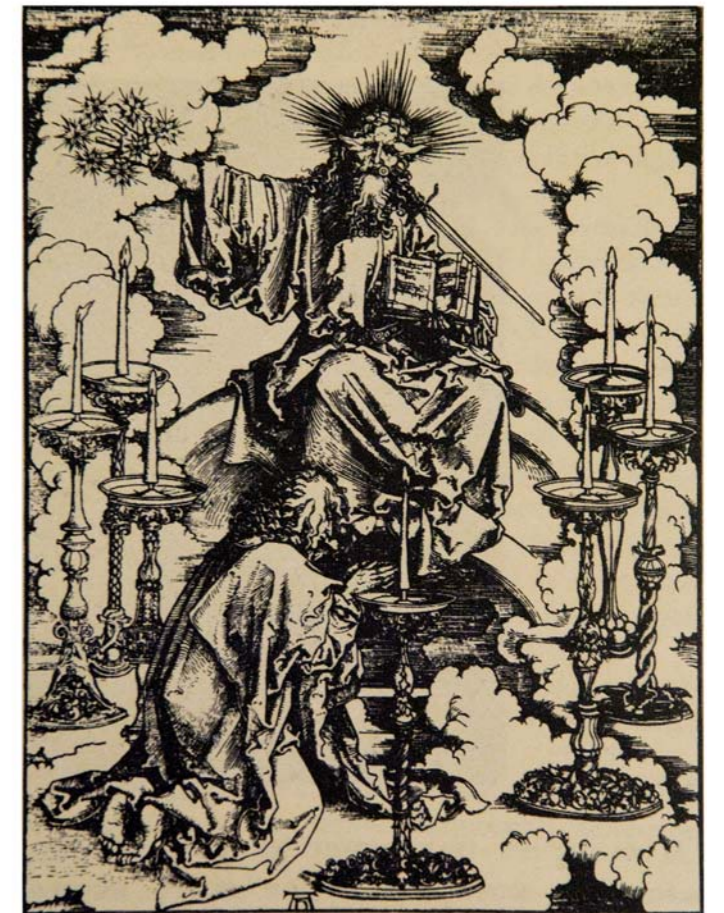
В кінці XV ст. найбільшого розквіту досягло книгодрукування в Італії. Особливу славу здобули два друкаря – Ніколя Жансон (Йенсен) і Альд Мануцій.

Жансон – неперевершений майстер-шрифтовик, працював у Венеції з 1470 по 1480 рік. Він першим відійшов від загально прийнятої краси рукописів і створив чудові твори друку, краса яких у малюнку шрифтів, їхньому підборі, розміщенні набору на сторінці. За 10 років діяльності Жансон випустив близько 100 книжок різної тематики.

Протягом другої половини XV ст. в Італії загалом нараховувалось 526 друкарень, в Німеччині 261, у Франції

Книга хронік та історій

Гравюра А. Дюрера до Апокаліпсиса

Характеристика інкунабул

Книги, що надруковані в XV ст., до 31 грудня 1500 р. включно, називаються інкунабули. Термін походить від відповідного латинського слова, що перекладається як «колиска, початок», тобто це книжки колискового періоду друкарства, першодруки. Інкунабули мають свої особливості, що різко відрізняють їх від наступних видань. Перш за все, книжки XV ст. випускали на особливому папері ручного виробництва – ганчір'яному, цупкому, що відрізняється від паперу пізніших сортів. Але головна відмінність у тому, що першодрукарі намагалися якомога точніше відтворити в друкованих книгах зовнішність книжок рукописних. В інкунабулах відсутній ще титульний аркуш – це теж продовження рукописної практики. В тих випадках, коли вихідні відомості вказували в книзі, їх розміщували в кінці тексту у вигляді особливого, розширеного колофону – кінцівки.

Rationes breues magni
rabi Samuelis iudei nati sed de iudaismo ad fides ca
rbolicam conuersi. quibus quibus uerus christicola. sal
tem modice sapiens potest iudeorum errorem ualide et
aperte reprobare et eodemnare. 2009 tam et nostris q
et suis proprijs prophetis efficacissime conuincere.

Зразок видання XV ст.

Наступна відмінність інкунабул – відсутність абзаців у тексті. З нових рядків починалися лише розділи, а в середині розділу текст йшов суцільним. Вручну відтворювали довгий час заголовки і орнаментальну частину. Спеціальні ілюмінатори вмальовували від руки ініціали і прикраси на полях у задруковані текстом сторінки.

Шрифти кожного з друкарів мають індивідуальний характер. Загально розповсюдженим був готичний малюнок шрифту. В кінці 60-х років XV ст. в Італії виник більш зручний для латиниці шрифт – антиква. Крім того, в інкунабулах представлені ще кириличний, глаголичний, грецький, єврейський шрифти. Друк в інкунабулах відбувався насиченою

157, а в Англії 12, проте Англія стала першою країною, де книгодрукування велося переважно національною мовою і друкувалося порівняно мало церковної літератури. Окрім названих, у XV ст. друкарство ввели ще такі західноєвропейські держави: Голландія, Швейцарія, Бельгія, Іспанія, Угорщина, Польща, Данія, Швеція, Португалія.

Це був час відновлення інтересу до мистецтва і наук античності, початок нової епохи в культурі й духовному житті людства, названої пізніше у Франції Ренесансом (Відродження) і безпосередньо пов'язаної з гуманістичним світоглядом – гуманізмом. Розвитку й розповсюдженню Ренесанса сприяла і нова технологія виготовлення книг – друкарство, що зробило книгу дешевшою, багатотиражною, завдяки чому з нею могло ознайомитися значно більше людей.

C. XX. Ysaïas C. XXI.

Et dicit in libro machabaeorum legitur in dco regnū sibi assyrii et egiptū...

Benedictus etc. In anno etc. In anno etc.

In anno etc. In anno etc. In anno etc.

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

In anno quo ingressus est thartan in asorum...

In anno quo ingressus est thartan in asorum...

In anno quo ingressus est thartan in asorum...

In anno quo ingressus est thartan in asorum...

In anno quo ingressus est thartan in asorum...

In anno quo ingressus est thartan in asorum...

In anno quo ingressus est thartan in asorum...

Cum misisset eum in manu ysaie filii amos...

Cum misisset eum in manu ysaie filii amos...

Cum misisset eum in manu ysaie filii amos...

Cum misisset eum in manu ysaie filii amos...

Cum misisset eum in manu ysaie filii amos...

Cum misisset eum in manu ysaie filii amos...

Cum misisset eum in manu ysaie filii amos...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Et fecit sic. Dicitur obedientia solo cilio induebatur nobilissimus...

Expositiones sine declarationes titulorum vtrinque Juris

Iulianus

чорною фарбою. Заголовні літери та окремі слова, з яких починалися важливі для змісту речення, позначалися додатково червоною чи синьою фарбою.

Тираж інкунабул спочатку був від 100 до 300 примірників, у кінці сторіччя – 1–2 тис. примірників. Вважається, що в XV ст. було загалом надруковано 35–40 тис. назв видань, приблизно 10–12 млн. примірників.

Початок друкування кириличним шрифтом

Киникнувши в середині XV ст. в Німеччині, друкарство досить швидко розповсюдилось у багатьох країнах Європи. На слов'янських землях воно з'явилося теж у кінці XV ст. Найдавнішим друком, що з'явився на слов'янських землях – в Кракові, вважають латиномовну листівку-календар на 1474 р. 1476 року книгодрукування (теж латинським шрифтом) проникає в Чехію (раніше помилково вважалося 1468 р.). Серед інкунабул були книги, надруковані двома слов'янськими алфавітами – кирилицею та глаголицею. Історія визначила для глаголичного алфавіту досить обмежене коло дії: ним користувалися слов'яни, що жили вздовж східного узбережжя Адріатики. Відомо близько 60 книжок і листівок, надрукованих глаголицею в XV–XVIII ст. Перша книжка, надрукована глаголицею, вийшла у Венеції 1483 р.

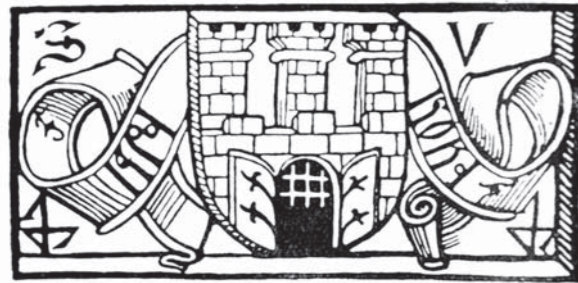
Зовсім іншою була доля кирилиці, її друкарська продукція величезна. Достеменно відомо (це якщо не зважати на вітчизняні гіпотези щодо ранньої дати початків українського друкарства – в 60-х рр. XV ст. у Львові Степаном Дропаном, не підтверджених досі матеріальними доказами – тогочасними книгами), що слов'янське друкарство кириличним шрифтом розпочалося в Кракові. На перший погляд, тут є певна загадка, невідповідність: Краків тоді був столицею католицької Польщі, ворожою до православ'я, шлях якого тісно пов'язаний з кирилицею. Але парадоксальність ця лише зовнішня. Річ у тому, що до складу Польсько-Литовської держави в кінці XV ст. входили багаті землі, населені білорусами та українцями, котрі сповідували православ'я. Державною мовою Великого князівства Литовського на той час була старобілоруська, яку самі її жителі називали руською. В Краківському університеті навчалось багато українців і білорусів. Звідси ті сприятливі умови, що виникли в Кракові в кінці XV ст. для створення кириличної друкарні.

Друкаря звали Швайпольт Фіоль (або Феоль). Про його життя та діяльність розповідають 49 документів з краківських архівів, знайдені в XX ст. Документи свідчать, що Ш. Фіоль був членом краківського цеху золотих справ майстром, деякий час золотошвеєм, крім того ремісником, підприємливим комерсантом, механіком-винахідником відкачки води із шахт. Невідомо, де він

засвоїв друкарське мистецтво – самоучкою в Кракові, або знав його ще в Німеччині.

У колофоні двох його видань надруковано, що ці книги «докончані» «Швайполтомъ, Фѡль, изнѣмецънемецкогогороу [так в оригіналі!], франкъ». Твердження деяких авторів, що він був українцем із роду лемків і звали його Святополком Фіолою, чи що він друкував книжки у Грушеві, документального підґрунтя не мають. Проте церковнослов'янська мова, якою надруковані його книжки, густо пронизана українськими й білоруськими словами тогочасної народної мови. Найвірогідніше, що літери шрифту для нього малювали, а згодом, коли вони були відлиті, набирали й корегували текстові форми невідомі нам за документами українці чи білоруси.

Відомо 4 видання Швайпольта Фіоля: Октоїх (Осмогласник), Часослов, Тріюдь пісна, Тріюдь цвітна. Все це літургійні книги православної церкви.

Докончанабысмакнгабвєлнкоцѣградѣоу
краковѣпрндержавѣвєлнкокоролполскаго
иказндира · идокончанабыцѣщаннпнкраковѣ
скыцѣшванполтоцѣ, фѣоль · изнѣмецъне
мецкогогороу, франкъ · нскончашяпобожнеу
пнроженецѣ · дѣ сѣть · дѣвѣтъдѣсѣ · нѣ · лѣто ·

Октоїх та Часослов (найбільше пов'язані з українськими тогочасними рукописами; особливо близькі до україномовних післямови книжок) мають колофон, у якому названо ім'я друкаря і вказано рік і місце виходу цих книжок в світ – 1491 р., Краків. У Тріюді цвітній вихідних відомостей нема, проте є друкарська марка Ш. Фіоля. Надрукована тим же шрифтом Тріюдь пісна – анонімна, тут у жодному з відомих на сьогодні примірників нема ні колофону, ні друкарського знаку. Це дозволяє припустити, що ці дві книжки були надруковані або раніше двох датованих, або після арешту та ув'язнення Фіоля краківською духовною інквізицією (в кінці 1491 р.), приблизно 1493 р. Щодо мови, в обох Тріюдях використано текст південнослов'янської редакції, що була дуже поширена і у східних слов'ян. Отже, саме за мовою, а не за національністю друкаря чи місцем видання, друки Фіоля умовно, з великими застереженнями, можна вважати українськими, усвідомлюючи, разом з тим, що української мови в повному розумінні в XV ст. ще не було – церковнослов'янська мова цих видань, незважаючи на певні діалекти, була спільною для різних православних слов'янських народів. Першою українською друкарнею можна вважати друкарню Ш. Фіоля ще в тому сенсі, що вона, судячи зі всього, видавала книжки для українців (хоча й для інших православних також).

Книжки Фіоля надруковані крупним шрифтом характерного малюнку. Набір ще не дуже мистецький, на деяких сторінках нема проміжків між словами, неправильно виключені рядки і їхні кінці з правого краю створюють нерівну лінію. Пагінація відсутня, але в Часослові є досить своєрідна сигнатура. В четверту частину аркуша випущений Часослов, інші книжки – форматом у 2° (друкарський аркуш складено вдвічі). Графічне оформлення досить скромне. Разом з тим, за зразком рукописних книг, друкар щедро використовує червону фарбу. Двоколірний друк Фіоль одержував, друкуючи з однієї форми в два прогони: окремо чорну частину на одній сторінці, окремо червону.

Книги, надруковані Швайпольтом Фіолем, зіграли значну роль в духовній освіті східнослов'янських народів. За Часословцем навчалися грамоті. До наших часів збереглося близько 130 примірників видань Фіоля, включаючи фрагменти. Більшість з них зберігається в книгозбірницях України, Білорусі, Росії, що свідчить про їх відповідне розповсюдження.

Друга слов'янська друкарня з кириличним шрифтом була заснована 1493 р. чорногорським господарем Д. Црноєвичем в м. Цетін'є (Чорногорія). Друкарем тут працював талановитий і винахідливий ієромонах Макарій. Про нього майже нічого не відомо. В Чорногорії він надрукував принаймні 4 книги: Октоїх першогласник, що вийшов у світ 4 січня 1494 р., Псалтир з возслідуванням (вересень 1495 р.), Октоїх п'ятигласник і Молитовник, які збереглися у фрагментах. Знайдена також рукописна копія ще одного видання – Четвероевангелія, яке до нашого часу не дійшло.

Октоїх 1494 р. – повний збірник церковних співів, розрахований на 2 томи. Всього на сьогодні є інфрорція про близько 100 примірників видання, включаючи й ті, що зникли при бомбардуванні Югославії під час другої світової війни. З книгою можна ознайомитись за чудовим факсимільним виданням, випущеним у бібліофільському виконанні 1987 р. тиражем 600 нумерованих примірників. Це чудово видрукована книга. В ній красиві заставки й дуже багато червоної фарби, якою друкар іноді відтворює цілі рядки.

Октоїх п'ятигласник був задуманий Макарієм як особливо розкішне видання. Кожний новий розділ починається з нової непарної полоси. Попередню їй парну полосу займає фронтиспіс – гравірована на дереві ілюстрація. Надрукована книга форматом в аркуш. Цьому виданню не поталанило, відоме воно лише у фрагментах.

1496 р. турки вигнали Д. Црноєвича з Чорногорії. Друкарня була зруйнована. У 1508–1512 рр. книги, підписані тим же ім'ям, починають виходити в Тирговишті, на території сучасної Румунії. Проте вчені досі сперечаються, той самий це Макарій чи інший друкар. Книжки двох друкарень досить різні.

Значення Чорногорської друкарні полягає в тому, що вона стала плацдармом для розповсюдження друкарства серед південних слов'ян.

Палеотипи

Малеотипи (від грец. Palaios – давній і typos – відбиток, друк) – друковані видання I-ї половини XVI ст., з 1501 по 1550 рік включно. Дати загальну характеристику палеотипів досить складно, адже кожен друкар в цей час прагнув зробити свої видання своєрідними, властивими лише його друкарні. Йшли постійні пошуки, експерименти з форматами книг, їх художнім оформленням, шрифтами, навіть змістом – з’являється багато медичних, географічних, астрономічних, математичних, архітектурних трактатів, художніх творів рідними мовами тощо.

Слід підкреслити, що в першій половині XVI ст. Відродження в Західній Європі досягає свого апогею. В багатьох містах створюються університети – зосередження наукових знань, а винахід друкарства зробив головним джерелом цих знань книгу. Особливо популярними були твори Еразма Роттердамського, Томаса Мора, Нікколо Макіавеллі, Франсуа Рабле, П’єра де Ронсара. Ренесанс закликав до перечитування та переосмислення творів авторів дохристиянського періоду (в основному античної Греції і Риму), ідеї яких викликали до життя нову філософію – гуманізм, заснований на вірі в те, що людина сама є господарем своєї долі. Просвітницькі тенденції епохи Відродження призвели до бурхливого розвитку світської науки. Серед великих учених того часу слід відзначити астрономів Ніколая Коперника і Джордано Бруно, в галузі медицини – анатома Андрея Везалія, творця хірургії Амбруаза Паре. Мислителі епохи Ренесанса говорили про повернення

церковної практики на позиції більш близькі до Біблії, Нового Завіту. В 1517 р. німецький монах Мартін Лютер публічно виступив з протестом проти того, що він вважав перекручуванням, викривленням богослов’я, і закликав до реформи церкви, до наближення її до народу. Очолований ним рух став початком Реформації і призвів до створення протестантської церкви. Завдяки книгодрукуванню й загальнодоступності книжок, ідеї та думки всіх суспільних і політичних рухів знаходили відбиття в книжковому

Гравюра з видання 1545 р.

Астрономія П.Апіана

репертуарі. Біблія, що розповсюджувалася до того переважно латинською мовою – мовою вченої еліти, і навіть заборонялася до читання мірянами, була перекладена багатьма європейськими мовами.

У XVI ст. від єдиного до того процесу книговиробництва почали відділятися суміжні галузі. Так, набувають самостійного характеру палітурна майстерня, словолитня: відтепер при організації друкарні обов’язковим є малювання та відливання шрифтів – їх можна купити. Відпадає також необхідність мати друкарню для видавництва книг: існувало багато друкарень, готових за гроші виконати будь-яке замовлення. Пізніше з книговиробництва виокремлюється книгорозповсюдження, і книжкова торгівля перетворюється в окрему галузь. Натомість відбувається укрупнення книговиробництва, виникають великі родинні підприємства, видавничі фірми, династії друкарів та видавців, що існують багато років.

Найвидатніші друкарі та видавці XVI-XVII ст.

Альд Мануцій

У кінці XV ст. в Італії виникає знаменита фірма Альдів. Її засновником був Альд Пій Мануцій, який відкрив друкарню у Венеції в 90-х рр. XV ст. За освітою Альд Мануцій був елініст, і його метою було видання текстів давньогрецьких і давньоримських авторів. Уже в перших своїх виданнях він прагне до вишуканості та розкішності, створює нові шрифти, в т. ч. похилі, відомі під назвою курсиву або італіки. В останній рік XV ст. Мануцій випускає свій поліграфічний шедевр – «Боротьба сна і любові Поліфіла» («Гіпнеротомахія») – своєрідний підсумок досягнень друкарського мистецтва XV ст. Книгу прикрашають 160 гравюр, виконаних невідомим майстром в античному стилі.

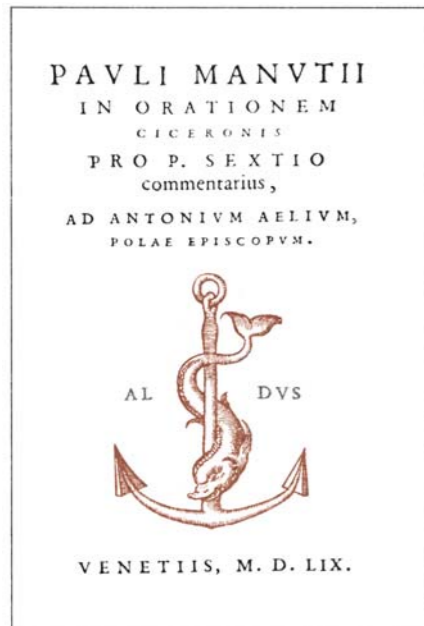
Враховуючи потребу ринку в дешевій, добре відредатованій і витончено оформленій книзі, Альд Мануцій створює навколо себе так звану «Альдів Неоакадемію» (на зразок давньої академії в Афінах), приблизно з 30 вчених, які перевіряли і готували тексти книг до друку. В друкарні Альда виготовляють дрібні шрифти (так звана «антиква венеціанського стилю»), якими друкують книги в 1/8 долю аркуша (8°, вісімку), зручні, що витісняють солідні фоліанти XV ст. Альдини (видання Альда Мануція та його спадкоємців) набули заслуженої слави як науково перевірені тексти класичних творів і стали бажаним об'єктом для збирання. Завдяки дрібному шрифту великі тексти вдалося розмістити в книжках невеликого формату і цим значно зменшити ціну книги.

Альд Мануцій був справжнім ентузіастом пропаганди духовних скарбів класичної давнини. Типова альдина – це невеликий зручний томик, оправлений в дерево, обтягнуте, часто, пергаментом. Для того, щоби легше було відрізнити його видання від підробок, Альд Мануцій з 1501 р. став помічати книжки особливим видавничим знаком, що зображував дельфіна навколо якоря, які поділяють навпіл слово «Aldus». Така емблема чи марка видавництва (сигнет) є алегорією давньої античної мудрості: «Поспішай повільно».

Продукція видавництва Альдів нараховує приблизно 250 видань. Тут чи не вперше почали випускати книги тиражем до 1000 примірників. Бібліофіли вже з XVI ст. збирали альдини, й не тільки тому, що це були книжки чудово оформлені та багаті змістом, але й з огляду на престиж, який мав Мануцій у книжковому світі. Загалом фірма Альдів існувала близько 100 років.

Альд Мануцій

Родина Етьєнів

ст. прийнято вважати «золотим віком» друкарського мистецтва Франції. Найвидатнішою друкарською фірмою тут у XVI ст. була родина Етьєнів (латинізований псевдонім Стефанус). Заснував цю династію, яка 160 років була пов'язана з видавничою справою, Анрі Етьєн. З 1502 по 1520 (рік смерті)

він випустив приблизно 130 книжок, в основному філософських трактатів, надрукованих дуже старанно, з оригінально оформленими литими друкарськими прикрасами. Його син Робер Етьєн здобув у Франції таку ж популярність, яку мав Альд Мануцій в Італії.

Робер Етьєн перш за все став створювати навчальні посібники з давніх мов. Багато разів і в різних форматах друкував він Біблію латинською, грецькою, єврейською мовами, проте ті філологічні виправлення, що він вносив до тексту, викликали обурення вчених паризьких богословів, і лише заступництво короля, котрий був відомим бібліофілом, врятувало Етьєна.

Він, як і Альд Мануцій, оточує себе вченими й продовжує видавничу діяльність у напрямку, започаткованому його батьком: видання творів класиків. Переконавшись, що без відповідних посібників багато місць у класичних творах залишаються незрозумілими, він випускає 1531 р. складену ним чудову роботу – «Thesaurus Latine linguae» (Словник латинської мови) – результат колосальної праці, що дивує філологів великою науковою цінністю. Сучасним лінгвістам добре знайоме слово «тезаурус», так називають одномовні тлумачні або тематичні словники. Використовується термін і в інформатиці. В буквальному перекладі з латині він означає «скарбниця».

Робер Етьєн відмовляється в своїх виданнях від безкінечних скорочень слів (титлів), які перейшли до першодрукарів від переписувачів книг. За свою діяльність Робер Етьєн був призначений королем Франциском I «королівським друкарем» латинської, єврейської, а згодом грецької мови. Його діяльність розвивається все ширше й ширше: в сорококових роках він видає щорічно десятки нових книжок. Знаменитий словолитник Гарамон відливає для нього красиві грецькі шрифти. Саме видання грецькою мовою, які Робер випустив у 40-х роках XVI ст., належать до найдовершеніших творів друкарського мистецтва. Робер Етьєн справедливо пишався правильністю текстів випущених ним книг; він навіть обіцяв великі грошові винагороди тим, хто знайде там хоч одну помилку.

Робер Етьєн

ספר זכריה
עם פירוט רבי דוד הקמחי מונה עם רב העין על ידי שרנקה קוש וואטכלוש
איש יונדי המכמר במנות המלך שרנקה קוש ילה לכנו עמו דיעת
לשון הקדש ונרשם בבית רוברטוש סטלינוש יזו בחדש
חדר בשנת א ק ק ק לפק שה טאדיש הער
הג'ולח והאוס כששט:

Zacharias cum commentariis R. David Kimhi, à Francisco Vatablo, Hebraicarum literarum professore Regio, summa cura & diligentia recognitis.

PARISIIS.
Ex officina Roberti Stephani, typographi Regii.
M. D. XL.

עמי עמי
Cum privilegio Regis

LES
ŒUVRES
DE C.
TACITE.

TRADUCTION NOUVELLE,
Augmentée des six derniers Liures des Annales, de Suppléments
& Annotations, & enrichie de plusieurs Figures.
ENSEMBLE DES VIES DE TITE VESPASIAN,
NERVA ET TRAIAN.

Avec un bref Traitté des Monnoyes Romains.
LE TOIT PAR
RODOLPHE LE MAISTRE CONSEILLER DU ROY
en son Conseil d'Etat, & premier Medecin de Monsieur, Fils de France,
& Frere d'Unige de sa Majesté.

A PARIS,
chez **JACQUES DUCAST**, rue Saint Jean de Beauvais, à l'Ollivier
de **ROBERT ESTIENNE**.
Et en sa boutique dans la court du Palais, place du Change.
M. DC. XXXVI
AVEC PRIVILEGE DU ROY.

EX OFFICINA
HENRICI STEPHANI.
M. D. LVII.

Але помер його захисник – король Франциск I, і богослови із Сорбонни, обурені тим, що Робер використовує критичні коментарі Еразма Роттердамського та інших гуманістів при реставруванні текстів і тлумаченні темних місць Біблії, звинувачують його в ересі. Це загрожує стратою, й рятуючись від переслідувань, він покидає Францію і переїжджає до Женеви, де знайшли тоді притулок багато вчених з католицьких країн. Там він відкрив нову друкарню і продовжував випускати книжки, які не поступалися паризьким виданням ні за науковістю, ні за оформленням. Усього Робер Етьєн надрукував більше 600 книжок. Він же ввів знак фірми: філософ під дровом мудрості з опалими висохлими гілками і девіз: «Altum sapere poli» (Не будь зарозумілим).

Після смерті Робера Етьєна його справу в Женеві успадкував один із синів – Анрі Етьєн Молодший, який спеціалізувався на випуску античних грецьких текстів, частину з яких саме він і відкрив. У 1572 році його тривала робота з укладання етимологічного словника грецької мови увінчалася випуском «Thesaurus Graecae linguae» – словника грецької мови, що не втратив наукової цінності й досі.

Франциск Скорина

Кажливий, вирішальний крок у подальшому просуненні друкарської справи на схід і розповсюдженні її в XVI ст. серед східних слов'ян був зроблений білоруським просвітителем і першодрукарем Франциском Скориною. Він був одним з найосвіченіших людей свого часу: закінчив два університети – Краківський та Падуанський, володів кількома мовами (крім рідної білоруської знав литовську, польську, італійську, німецьку, латинську, грецьку). Він був медиком, ботаніком, філософом, астрономом, письменником, перекладачем, а крім того, він був вправний «книгоделатель», як тоді називалося, тобто видавець, редактор, друкар. І саме цей бік його діяльності справив найбільший вплив на становлення та розвиток слов'янського книгодрукування.

1517 року в Празі Скорина випустив свій першодрук – «Псалтир». Це, одночасно, перша друкована книга тогочасною білоруською мовою, або, як зазначають дослідники, це зразок білоруської редакції церковнослов'янської, проміжна ланка від церковнослов'янської мови до білоруської. Крім того, це найрозповсюдженіша на той час книга, котра, поза свого прямого призначення, слугувала посібником для навчання читанню. У передмові книги значиться: «Я, Франциск Скорина, син з Полоцька, в лікарських науках доктор, повелів Псалтир тиснути руськими словами». Видавець вказував, що призначення його видань – «людям посполитим к доброму наученію».

Празький період книговидавничої діяльності Ф. Скорини (1517–1519 рр.) був дуже насиченим – він видав «Біблію руську», знов-таки, в перекладі на «руську» мову, тобто мову тогочасних білорусів. Невідомо, чи закінчив Скорина в рукописі повний переклад Біблії, але друком вийшли 22 книги Вітхого Завіту у 19 випусках, що разом з Псалтирем складає значно менше половини всієї Біблії. Переклад виконаний досить вільно. Скорина додає до канонічного тексту вступні статті та детальні коментарі. Їх зміст часто взагалі не мав нічого спільного з текстом «Святого письма». Мета автора – розширити світогляд читачів, збагатити їх конкретними знаннями та наблизити Вітхий Завіт до духовних потреб часу. Внаслідок цього, зрозумілі раніше лише богословам розповіді перетворюються в своєрідну літературну хрестоматію, енциклопедію, розраховану на найширшу аудиторію. Скорина повідомляє ряд відомостей, що стосуються природознавства, географії, історії, розповідає про держави Старого світу – Ассирію, Мідянське й Перське царства, коротко описує землі, на яких відбуваються події в Біблії.

Вже в перших своїх книжках друкар виявив тонке розуміння природи книжкового мистецтва. Скорина сприймав книгу як цільний літературний і художній організм, де всі

ПОСННА ЕТЬСЯ КНИГА
ДЕЯНИИ • И ЦОБДЯ
НИИ ЯПОСТОЛЬСКИИ ЗО
ВЕНЯ И ЯПОСТОЛЪ, ЗБО
ЖИИ ПОМОЩЬ СПРАВЪ
ЛЕНЯ ДОКТОРИИ ФРАНЦ
УСКОИИ СКОРИНОИ
СПЛОЦЬКА :-

оформительські засоби та друкарські матеріали повинні в повній мірі відповідати змісту книги. Видання мають зручний для читання формат – в четвірку (четверту долю аркуша), і це свідчить про їх призначення не для служби в церкві, а для домашнього читання. Празькі видання Скорини за рівнем художньо-технічного оформлення не поступаються кращим зразкам європейських книговидавців того часу і значно перевищують попередні книги церковнослов'янського друку. В трьох книгах розміщено гравірований портрет самого видавця. Треба було мати неабиякий характер, щоби вирішитися на такий зухвалий вчинок – включити до Біблії власний автопортрет. Гравюра виконана дуже вишукано, і не дивлячись на велику кількість дрібниць, увагу читача привертає перш за все фігура людини. Скорина зображений у докторській мантії, перед ним розкрита книга, ряди книжок справа від нього, в робочому кабінеті багато інструментів, приладів.

Всі випуски Біблії (а виходили вони врозбивку, не в тому порядку, як у канонічній книзі) прикрашені гравірованими ініціалами. В редакційному оформленні та наборі празьких видань теж багато нового. Скорина вперше в слов'янському книгодрукуванні вводить титульний аркуш, нумерує аркуші книги кирилическими цифрами, активно використовує сюжетні гравюри – ілюстрації. Художні гравюри Скорина розглядав як засіб зробити книги більш зрозумілими. Текст набрано чітким півуставом, рядки рівні, верстка грамотна, майстерна, інколи останні рядки набрані у вигляді піраміди.

Про саму празьку друкарню нічого не відомо. Чи належала вона Скорині, чи на його замовлення ці видання друкували в якійсь існуючій вже чеській друкарні, як вона була обладнана, хто ще, крім Ф. Скорини, там працював, з якої причини була перервана його видавнича діяльність у Празі, ми не знаємо.

Приблизно 1520 р. Скорина переїхав до Вільна (Вільнюса), де заснував нову друкарню та друкує дві книги – «Малу подорожню книжку» та «Апостол». Раніше вважалося, що обидві книжки вийшли в світ в один і той же рік – 1525. Але в кінці п'ятидесятих років XX століття в Королівській бібліотеці в Копенгагені був знайдений примірник «Малої подорожньої книжки» з пасхальним календарем на 1523–1543 рр. Таким чином було встановлено, що книжка побачила світ не пізніше 1522 р. «Мала подорожна книжка» Скорини, як Біблія, видавалася окремими випусками. Кожному випуску передує окремий титульний аркуш і передмова. Проте видавець, без сумніву, розглядав цей збірник саме як єдине видання. Про це говорить збережений в одному примірнику аркуш «Малої подорожньої книжки», на якому надруковано весь зміст цієї книжки та її назва. «Книжка» поділяється на Псалтир, Часослов, Акафісти і канони, Шестоднев, святці з пасхалією, всього 21 частина. Призначалася не лише для богослужбових цілей, але й для потреб подорожуючих купців, ремісників, невелика за форматом (в 1/12 долю аркуша) і обсягом.

ТРЕТІЙ КНИГИ ЦАРЬСТВЪ ПОЧИНАЮТЬ
СЯ • ЗЪПОЛНѢ БЫЛОЖЕНЫ НАРЪСЬ
КНИ НАЗЫКЪ • ДОКТОРОМЪ ФРАНЦИ
СКОМЪ СКОРИННЫМЪ БЫНОМЪ СПОЛОЦКАМЪ

Іван Федоров

К середині XVI ст. і в Москві створилися умови для введення друкарства, причому ці умови диктувалися необхідністю ідеологічного укріплення централізованої держави та православної церкви: виникла необхідність, по-перше, дати всій православній церкві єдиний текст літургійних книг, переписування яких від руки породжувало численні спотворення й помилки; по-друге, задовольнити різко підвищений попит на богослужбові книги для численних нових церков і монастирів в зв'язку із завоюванням нових земель, що було неможливо при рукописному виробництві. Виникнення друкарства в Москві співпало з епохою Івана Грозного, з тими нововведеннями, які він запроваджував на початку царювання.

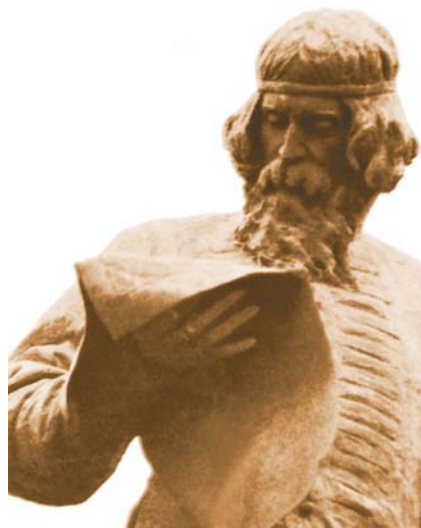
Книжки кирилического друку – і Ш. Фіоля, і Макарія, і Ф. Скорини – були відомі в Московській Русі, як і відомості про роботу західноєвропейських друкарів. Так, Максим Грек, видатний вчений та перекладач, який приїхав до Московії на запрошення царя, багато розповідав про венеціанських майстрів, зокрема, Альда Мануція.

Питання про початок друкарства в Москві викликало й викликає багато сперечань. У літописних та інших джерелах згадується 1553 р. як дата початку друкування московських книг. Відомості про офіційного московського першодрукаря І. Федорова та його видання записувалися вже на поч. XVII ст. («Сказаніє известно о воображении книг печатного дела»).

Ще на початку XIX ст. в поле зору науки потрапили видання, наступне вивчення яких засвідчило, що вони, найвірогідніше, були надруковані в Москві раніше книг Івана Федорова. Основним джерелом дослідження стали самі книги, проаналізовані за допомогою філологічних методів дослідження та за книгознавчими параметрами: власницькими записами, водяними

Видавнича марка Івана Федорова

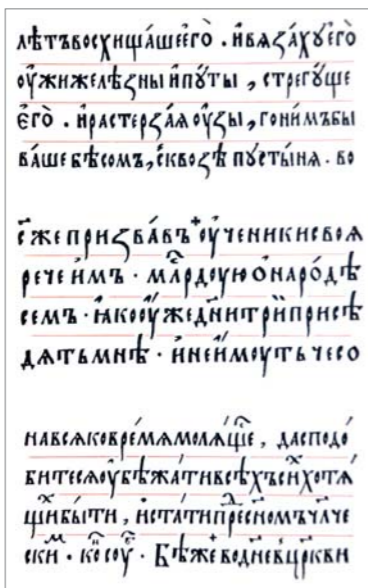
знаками паперу, шрифтами та орнаментами. З часом було виявлено 7 таких видань: 3 Четвероевангелія – вузькошрифтне, середньошрифтне, широкошрифтне; Тріодь пісна і Тріодь цвітня; 2 видання Псалтиря – середньошрифтний та широкошрифтний. Безперечно, ці видання потребують сучасних наукових досліджень, особливо лінгвістичних, але оскільки вихідні дані на всіх існуючих примірниках цих видань відсутні, вони називаються безвихідними або анонімними. Анонімною називають в історії книги і друкарню, з якої вони вийшли. Друкарями тут могли бути відомі з архівних джерел Маруша Нефедьев та Васюк Нікіфоров, а також, ймовірно, Іван Федоров та Петро Мстиславець.

Першою точно датованою друкованою книгою в Москві був «Апостол», що вийшов 1 березня 1564 р. з російської державної друкарні. Як свідчить післямова до цієї книги, за велінням царя Івана IV (Грозного) та з благословення митрополита, було

влаштовано на кошти царської казни будинок для друкарської справи – «Печатный Двор». «Делателями» книжок, тобто друкарями, стали дякон церкви Ніколи чудотворця Гостунського в Кремлі Іван Федоров та його «клевет» (помічник) Петро Мстиславець. Майже рік тривала робота над виготовленням тиражу цього видання. Книга ця великого обсягу, форматом у «двійку» (2°, тобто друкарський аркуш складений вдвічі), зручна для читання. Видання прикрашає фронтиспісна гравюра з зображенням св. Луки, легендарного автора Діяній апостольських, та вишукана орнаментика. Красивий, продуманий шрифт, розроблений на основі московського півуставу, схожий на шрифт анонімних видань; текст спввідноситься до розміру сторінки за принципом «золотого перетину», як 3x2 (21x14 см).

Сторінка середньошрифтного анонімного Євангелія

Зразки шрифтів анонімних Євангелій

1565 року московські першодрукарі випустили там само двома виданнями малоформатний «Часовник» – книгу богослужбову за характером, якою традиційно на Русі користувалися ще й для навчання грамоті, маленького формату. Рівень поліграфічного виконання «Часовника» нижчий, ніж «Апостола».

Надалі діяльність І. Федорова та П. Мстиславця в Москві припиняється. Іван Федоров так розкриває причини цього пізніше (в післямові до «Апостола» 1574 р.): в Москві знайшлися люди, які захотіли «благое в зло превратити, и божіе дело вконець погубити».

Друкарі їдуть «в страны незнаемы», у Велике князівство Литовське, до гетьмана цієї держави Г. О. Ходкевича, мецената та просвітителя. Тут, неподалік від Гродно, на пограниччі білоруських і українських земель, в його родовому мастку Заблудів, вони влаштовують друкарню, на

Апостол 1564 р.

що знадобилося близько трьох років. 1569 року випускають «Євангеліє учительне», в якому вже є титульний аркуш з детальним заголовком. До книги включено передмову Г. Ходкевича з його гербом, а також «Слово Кирила Туровського» – перше друковане видання твору давньоруської художньої літератури.

Після виходу цієї книги Петро Мстиславець залишає Заблудів і їде працювати до друкарні Мамоничів у Вільно, а І. Федоров самостійно випускає 1570 р. «Псалтир з Часословцем» – останнє заблудівське видання, що дійшло до нашого часу всього в трьох примірниках, причому дефектних (неповних, пошкоджених). У післямові друкар, який називає себе тут «Іван Федорович москвитин», просить читачів та переписувачів виправляти помилки і не виклинати його. Очевидно, що друкар поспішав. 1569 року укладається Люблінська унія, що об'єднала Литву та Польщу. Можливо, саме це змусило гетьмана Г. Ходкевича закрити друкарню. Натомість він запропонував І. Федорову безбідне життя шляхтича-землевласника, проте друкар відмовився, вважаючи своїм обов'язком «не жити, а духовні зерна по світові розсівати».

Після Заблудова настає львівський період діяльності І. Федорова. Тут він за допомогою «людей малих і не славних» (невідомих) організував нову друкарню. Першою точно датованою друкованою

пісань . двечерни . та
вѣрдіє вѣднмаго вѣа .
пісань . вчлєбхъ .

Книгопрестѣнникъ
твореніє ксиръ феодана
гла . н . пѣ . а . ірмо .
Водѣ прше дѣ іако по вѣхъ
хъ нз вѣгнпѣтєка сла

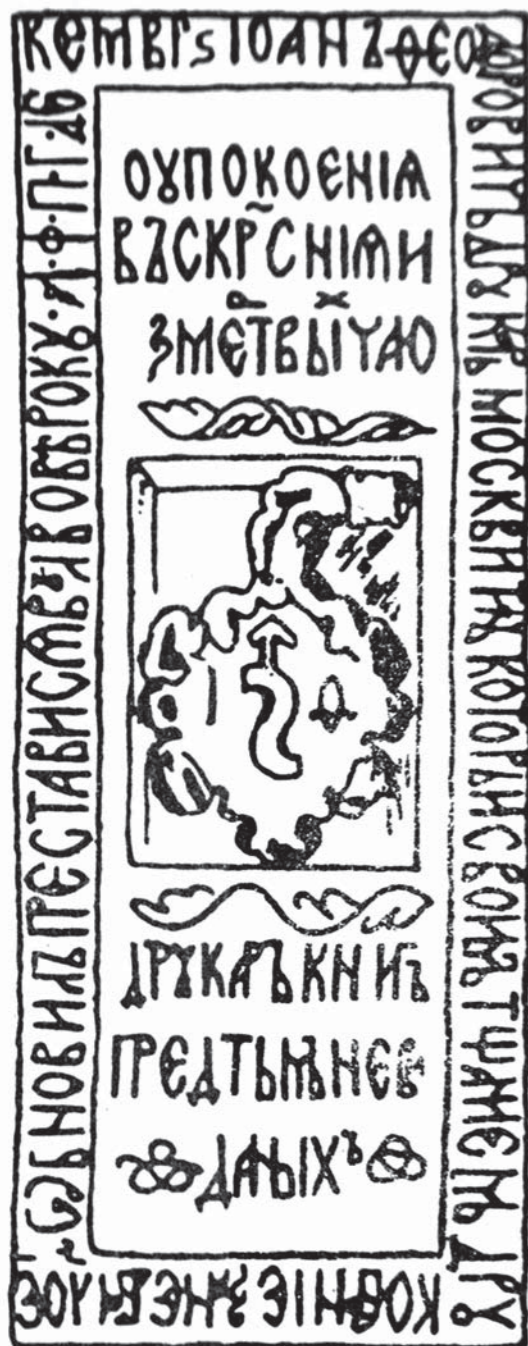

Топланіє вичны
нікон да ієн , днєвныа .
впнє , трѣ . аггєло . гла д
нѣмхъ воннєтѣвѣ архн
стратнзн . молн вачъ
ннѣмы недостѣннн .
іако да вѣшнмн мѣтѣв
мн по крїєтєнїа крѣво м
крнлѣ не вєщєтѣвєныа

Часовник 1565 р.

Заставки до Апостола 1564 р.

форматом (95x158 мм) та обсягом (54 арк.) книжка, що має детальний титульний аркуш, у якому повідомляється про заснування Острозької школи і видання для її потреб книжки, що називається «по грецькій альфа-вита, а по рускій аз-буки». Далі йде таблиця грецького алфавіту і молитви, надруковані паралельно двома колонками – грецькою та церковнослов'янською мовами. Після них – друкарський знак Івана Федорова.

Останнім виданням Івана Федорова є прославлена «Острозька Біблія» – перше повне друковане видання церковнослов'янської Біблії. Це книга великого обсягу, надрукована форматом «в аркуш» (F°, фоліо) у 1581 р., набір здійснено в 2 колонки по 50 рядків на сторінці. Використано 6 шрифтів, кириличних і грецьких. Текст титульного аркуша розміщено в гравірованій рамці, що використовувалась І. Федоровим при друкуванні «Апостолів». На звороті титула – герб князя К. Острозького та вірші на цей герб, укладені Герасимом Смотрицьким. Далі йде передмова, написана від імені К. Острозького, книги Вітхого та Нового Завітів, довідкові розділи. Завершує видання післямова Івана Федорова, відома в двох варіантах – з датами випуску 12.07.1580 та 12.08.1581.

Острозька Біблія була видана, вірогідно, великим тиражем, її примірники зустрічаються в багатьох країнах. Високий авторитет цього видання засвідчує той факт, що всі наступні видання Святого письма церковнослов'янською мовою аж до 1751 р. повторювали текст Острозької Біблії.

З 1582 р. документи фіксують перебування І. Федорова знов у Львові, де він збирався відновити друкарську діяльність. Намагаючись зібрати кошти для цього, він відливає гармати, здійснює власні винаходи в цій галузі, зокрема, виготовляє зразок розбірної багатоствольної гармати вагою три центнери. 1583 року він відвідав Краків, Відень, можливо, Дрезден, листувався з саксонським курфюрстом Августом та іншими правителями з метою продати секрет цього винаходу та одержати гроші на облаштування власної друкарні. Повертаючись до Львова, друкар захворів і 5 грудня 1583 р. помер. Був похований в Онуфрієвському монастирі м. Львова, де до 80-х років XIX ст. існувала надгробкова плита з написом: «Іоанъ Федоровичъ Друкаръ Москвитинъ который своимъ тщаніемъ друкованіе занедбалое обновилъ», дата смерті, герб І. Федорова. Нижче вибито: «Друкаръ Книгъ

предтимъ невиданыхъ». Саме цей напис і дає підстави стверджувати про друкування в Україні до І. Федорова. Проте це абсолютно не пременшує тієї ролі, яку зіграли друки Івана Федорова в розвитку вітчизняної книги. Після нього друкарство і в Московії, і в українських землях тривало безперервно, зробивши книгу, завдяки тиражності, більш звичною, потрібною в житті тогочасного суспільства.

Кристоф Плантен

Кристоф Плантен (Plantin, Plantijn, 1514–1589), француз, один з найпотужніших та найвідоміших друкарів XVI ст. Навчався друкарській та палітурній справі у Франції, але від релігійних переслідувань (був гугенотом) втік до Антверпена, де на початку 50-х рр.

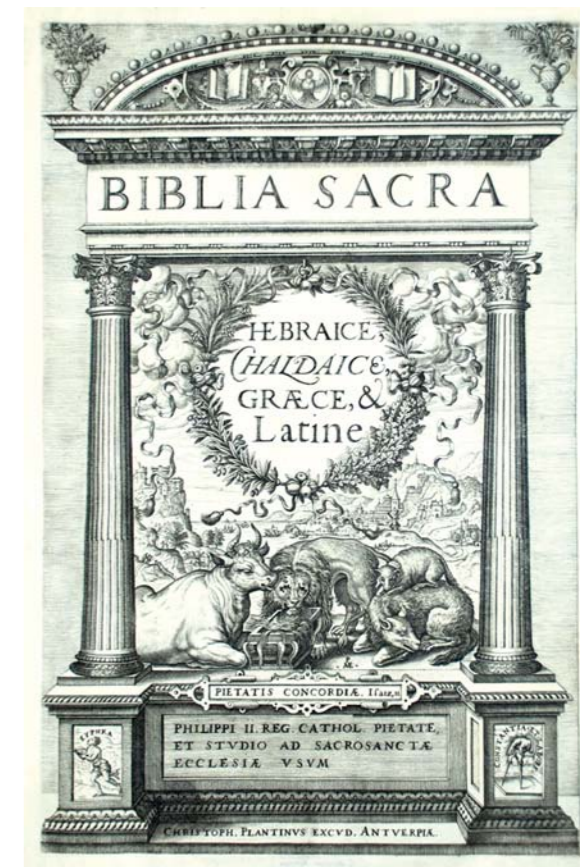
відкрив спочатку книжкову лавку (книготоргівлю), далі палітурну майстерню, а згодом і власну друкарню. В середині 60-х рр. щорічно випускав до 40 книжок, причому шрифти замовляв найкращим словолитникам (шрифтоливарникам) у Парижі, для ілюстрування друків запрошував найвидатніших художників, тримав досвідчених коректорів, консультувався з вченими. Але й в Антверпені Плантена звинуватили в друкуванні гугенотських брошур, і він змушений був протягом року переховуватись. А коли повернувся до Антверпена, дізнався, що друкарня згоріла. Плантен відновив її, і кілька років продовжував випускати книжки, доки друкарню не знищили іспанські солдати під час повстання. Кристоф знов відбудував її, а останні роки життя був друкарем Лейденського університету.

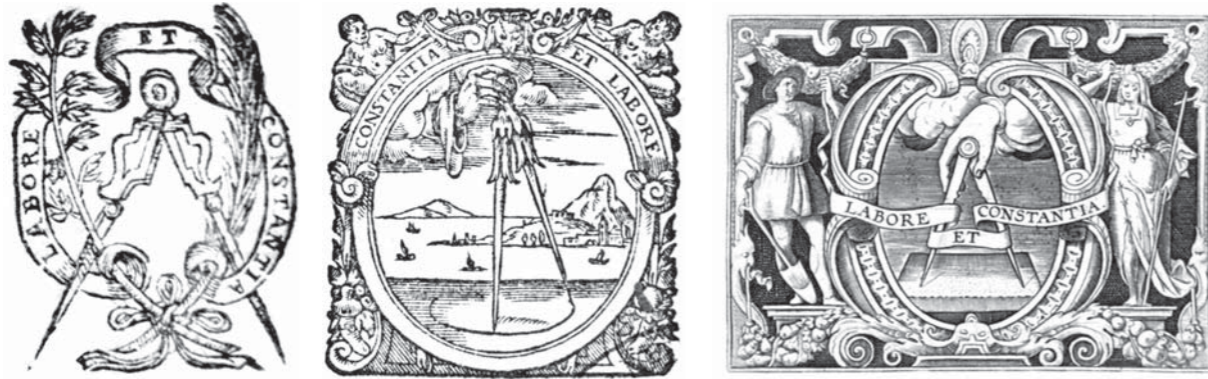
Загалом у друкарні Плантена було надруковано більше тисячі книжок різного обсягу та тематики. Його видання відрізнялися високою якістю. Він запровадив гравюру на міді, особливо як титул або фронтиспіс – красиво вигравіроване зображення чи портрет перед титульним аркушем.

Найвідомішим є його видання багатомовної Біблії у 8 томах, так звана Біблія поліглота, що надрукована єврейською, арамейською, грецькою та латинською мовами паралельно (а Новий Завіт ще й сирійською), тобто основними давніми мовами, якими переписувалось Святе письмо. Інквізиція певний час намагалася заборонити це видання, для чого навіть внесла його до «Індексу заборонених книг», що з метою цензури довгий час випускався канцелярією Папи римського. Проте це чудове видання з вишуканим титульним аркушем, гравійованим на міді, кінець кінцем вийшло в світ, а Плантен навіть одержав титул «архітипографа» іспанського короля. Скориставшись цим, він згодом

Кристоф Плантен

відкрив друкарні й книжкові лавки в різних місцевостях, що були під владою іспанської корони. Завдяки популярності видань Плантена гравюра на міді, як спосіб відтворення ілюстрацій та книжкових прикрас, одержала широке розповсюдження. На друкарській марці Плантена була зображена рука, що тримає циркуль, і гасло: «Constantia et Labore» («Постійність і праця»), хоча відомі десятки її варіантів.

Варто наголосити, що Кристоф Плантен, та й інші друкарі того часу, вже не були кустарями-одинаками. Їх друкарні – це вже справжні підприємства з виробництва книжок, де працювали одночасно десятки людей, хоча праця була ще напівручна. Після смерті засновника фірми видавничу справу аж до 1865 р. продовжували його спадкоємці, а надалі друкарня Плантена в Антверпені була перетворена у музей.

Фірма Ельзеверів

У XVII ст. Голландія займає одне з провідних місць в європейській культурі. Після фірми Плантена європейську відомість у галузі книжкової торгівлі й книгодрукування набула родина Ельзеверів. Засновник цієї фірми Лодевейк Ельзевер (бл. 1540–1617) працював свого часу у Плантена палітурником, засвоїв друкарську справу й надалі відкрив у Антверпені палітурну майстерню. В зв'язку з навалом іспанських військ був змушений втікати, перебрався до Лейдена, важливого на той час центру торгівлі (зокрема книжкової) та освіти. Там працювало багато видавців і книготорговців, конкуренція була великою, й не маючи коштів для

Видавнича марка Л. Ельзевіра

створення видавництва, Лодевейк вирішив спочатку накопичити початковий капітал на книжковій торгівлі, причому, як людина з розмахом, взявся не за роздрібну, а за оптову книжкову торгівлю. Він був одним із перших у Європі організаторів книжкових аукціонів, скупав книги цілими бібліотеками й продавав їх гуртом. Комерційний успіх дозволив йому 1581 року перейти до видавничої діяльності. Спочатку Лодевейк випускав по одній книжці на рік, а надалі вже десятком щорічно. Зв'язки з лейденським університетом далися взнаки: саме Ельзевер випускав спеціальну літературу для вчених і студентів. Більшість його видань написані латинською мовою (що залишалася мовою тогочасної науки та освіти) професорами лейденського та інших університетів. Зарубіжні зв'язки Л. Ельзевіра дозволили йому завоювати європейської слави. Сповнений прагнення створити могутню видавничу фірму, він працює з комерційною обачливістю та невтомною енергією, дотримуючись правила книготорговців: широкі ділові зв'язки та великий ринок збуту в поєднанні зі задовольняючою всі вимоги якістю друкованої продукції є міцною основою прибуткової справи. Два його сини допомогли йому розширити лейденське підприємство, а два інші відкрили філії фірми в Гаазі та Утрехті. Його онук Ісаак, одружившись і одержавши капітал, відкрив друкарню, що стала основою всього підприємства, оскільки фірма відтепер могла сама друкувати книжки, які готувалися тут до друку. Оснащена великою кількістю шрифтів, друкарня прославилася швидкістю й бездоганною якістю видань. Надалі керована Бонавентурою та Абрахамом Ельзевірами протягом майже трьох десятиріч друкарня досягла найвищого розквіту, випускаючи щорічно в середньому по 18 книжок. Ельзевіри займалися публікацією наукової літератури та творів римських класиків; з часом під впливом змін у кон'юктурі ринку близько

половини книжок випускалися ними вже французькою мовою, а також збільшився випуск книг місцевою, голландською мовою. Відомі видання Ельзевірів давньогрецькою, італійською, німецькою, арабською та іншими східними мовами. Часто випускали вони художню літературу, описи подорожей, підручники, насамперед мовні. Саме в їх видавництві вперше вийшла праця Галілео Галілея «Математичні бесіди й докази» (1638 р.).

Особливу славу набула знаменита серія Ельзевірів «Республіки» – невеличкі томики, що виходили з року в рік упродовж десятиріч. Тут коротко й популярно викладалися відомості з географії та історії різних країн, їх звичаї, релігія, політичний устрій, економіка тощо. Окрім слави, ця серія принесла Ельзевірам великі прибутки, оскільки користувалась попитом не лише в Лейдені, але й скрізь у Європі.

Працюючи в значній мірі на експорт, фірма Ельзевірів мала торгових агентів у Парижі, Франкфурті-на-Майні, Лейпцігу, Копенгагені, Кельні, Римі, Лондоні та інших центрах Європи. 1638 року в Амстердамі Ельзевірами було закладено нове підприємство, що згодом перевершило Лейденське видавництво, яке поступово прийшло до занепаду. Книги з друкарською маркою Ельзевірів з Амстердама розповсюджувались по всій Європі, навіть під час воєн.

Загалом Ельзевіри випустили в світ близько 2200 книг і приблизно 5 тисяч дисертацій, на зразок сучасних авторефератів (від 10 до 30 сторінок).

Династія Ельзевірів застосовувала 5 основних фірмових друкарських знаків. Надалі замість знака друкаря на титульному аркуші використовували емблему видавництва.

Важко визначити, в якій саме галузі книжкової справи внесок Ельзевірів виявився найбільшим. Вважається, що головна їх заслуга полягає в тому, що вони надали малоформатним дешевим науковим книжкам, які випускалися ними в 1/12 долю аркуша, усталеного вигляду і зробили їх популярними. Книги друкувалися великими тиражами, різними форматами. Так, форматом ін-кварто була видана серія класиків літератури. Саме Ельзевіри «відкрили» Рабле, Мільтона, Расіна, Корнеля, Мольєра, а також Кальвіна, Бекона, Декарта, Паскаля. Бралися вони й за фоліанти, проте в основному з ім'ям Ельзевірів пов'язані малоформатні книжки в дванадцятку чи двадцять четверту долю аркуша, віддруковані ясным, філігранно тонким дрібним шрифтом і прикрашені чудовими гравюрами на міді (фронтиспісом), віньетками та ініціалами. Вони ввели вузький формат, який виходить за межі звичних пропорцій. Мініатюрні видання Ельзевірів наочно засвідчили досягнення видавців у поліграфії та книжковому мистецтві.

Сьогодні ельзевірами називають випущені фірмою книжки, створений ними малюнок шрифту та вузький подовжений формат видань.

Українські друкарні кінця XVI - XVII ст.

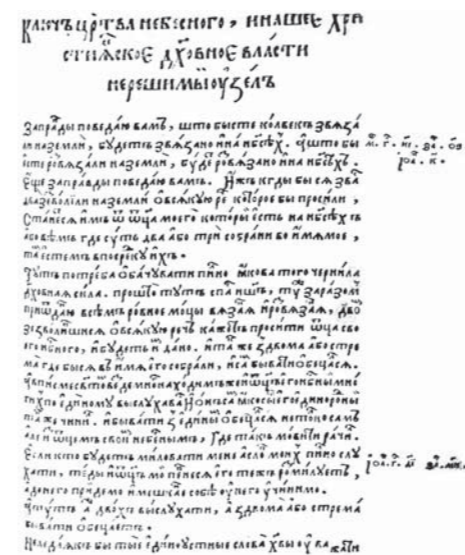
Західноукраїнські друкарні

строзька друкарня. Після виходу в світ Біблії друкування в Острозі на певний час припинилося, хоча редакційно-підготовча праця продовжувалася. 1583 р. відновила свою роботу друкарня Мамоничів у Вільно, в якій працював Петро Мстиславець, і є гіпотези щодо друкування підготовлених у Острозі книжок у цей час саме у віленській друкарні. Зокрема, є припущення, що написаний в Острозі збірник, який містив полемічні твори Герасима Смотрицького «простою мовою» – «Ключ царства небесного» та «Календар римський новий», друкувався у Вільно. В самому тексті зазначено, що книга написана «в академії острозькій». У вступі «До народів руських короткая и пильная предмовка» автор писав про потребу дати відсіч «учителям костела римського». Слід підкреслити оперативність полеміки: автор критикує брошуру єзуїта Бенедикта Герберста, що була надрукована в Кракові попереднього року. Твір Смотрицького надрукований острозькими шрифтами, переданими Віленській друкарні в 90-х рр.

Філігран на папері, виготовленому в м. Острозі

«Ключ царства небесного» Г.Смотрицького

«Маргарит» 1595 р.

«Апокрисис» Христофора Фіалета

надруковано тим же шрифтом, що і віленське Євангеліє Петра Мстиславця; ті самі заставки і кінцівки, схожі гравюри (за стилем). Подібність, крім того, і способів друку є підставою для припущення, що 1594 р. і пізніше Петро Мстиславець або його учень працював у Острозі. Відбитки з кліше Мстиславця є також у Маргариті – збірнику «слів» Іоанна Златоустого, який вийшов у світ 1595 р. теж клопотом князя Острозького. Упорядником книги був, вірогідно, Василь Суразький (Малюшицький), який використав, серед інших, тексти, перекладені гуртком князя А. Курбського. Видання друком книг візантійських богословів, призначених не для літургійного вжитку, а для самостійного читання, стало поштовхом для розширення тематичного діапазону українського друкарства.

Значні тиражі таких великих за обсягом книжок ще раз засвідчили можливості острозького науково-видавничого осередку, при якому була ще й власна папірня. Це було дуже важливо в тих умовах, коли насувалася нова хвиля національно-релігійних конфліктів. Мається на увазі проголошення Берестейської церковної унії 1596 р. і православний собор, який її засудив. У друкованих виданнях це знаходить відбиття у виданні Петра Скарги, прибічника унії (Краків, 1597 р.), і насамперед у «Апокрисисі» Христофора Фіалета, що вийшов спочатку в Кракові польською мовою, а вже 1598–1599 рр. в Острозі в українському перекладі. Перекладачем книги був «Клірик Острозький». Саме він є автором кількох полемічних творів, виданих тоді ж у Острозькій друкарні. Хто саме приховувався під псевдонімом «Клірик Острозький» достеменно невідомо. Того ж року було видано «Книжицю» Василя Суразького, написану за 10 років до того, присвячену полеміці з католицькими богословами, в шести розділах, а також «Книжицю» з десяти розділів, де серед інших полемічних матеріалів було видано єдину прижиттєву публікацію Івана Вишенського, видатного українського письменника того часу, інші твори якого розходилися в численних рукописних списках. Були видані також дві навчальні книжки, проте поживлення видавничої діяльності острозького гуртка тривало недовго. Посилювалося переслідування активних супротивників унії, друкована полеміка на деякий час вщухла, низка полемічних творів залишилася в рукописах, отже, не справила значного впливу на суспільство.

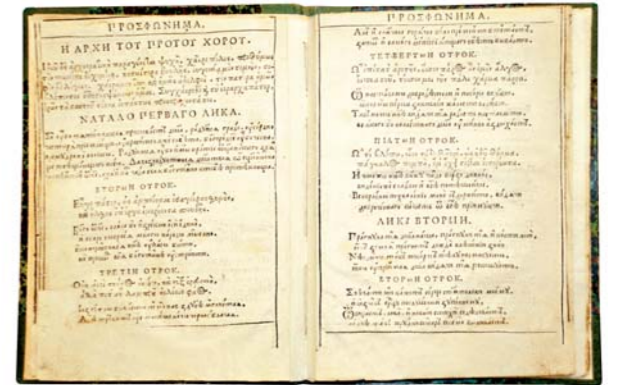

Книжиця Василя Суразького

1602 р. друкарню перенесли до Дерманського монастиря, оскільки старий князь Костянтин Острозький оформив згодом поділ майна між синами, і Острог відходив до його сина Януша, котрий був католиком і навряд чи сприяв би діяльності православної друкарні. Друкарем тут був Дем'ян Наливайко, який друкував книги паралельно тогочасною українською і церковнослов'янською мовами. Останнє відоме видання цієї друкарні датується лютим 1605 р. Розвивати книговидання у невеликому монастирі, далеко від центрів міського

«Лікарство на оспалый умисл»

Просфоніма

ремесла, було важко. Друкарню повернули до Острога, було видано ще кілька книжок, зокрема двомовне «Лікарство на оспалый умисл чоловічий». Після смерті Костянтина Острозького у 1608 р. вдалося одержати у Яноша дозвіл лише на одне видання, а решта підготовлених книг лишилися не виданими. Надалі всі острозькі церкви було відібрано у православних і передано під унію.

Усього зареєстровано 28 видань Острозької друкарні за весь час її існування, з них 7 літургійних, а серед решти переважають православні антикатолицькі та антипротестантські (10), навчальні посібники, богословські праці. За мовами переважають видання, де використана тогочасна українська мова. На оформленні книг відчувається вплив західного мистецтва. За поліграфічним рівнем всі видання поступаються якістю друкам Івана Федорова (Федоровича). Проте на користь авторитетності острозьких видань свідчать їх подальші передруки Києво-Печерською Лаврою, білоруськими друкарнями, московським Друкарським Двором, верхньою московською друкарнею Симеона Полоцького.

З кінця XVI ст. велике значення для розвитку освіти, культури мали в Україні братства – громадські об'єднання міщан. Зокрема, львівське братство, яке успадкувало друкарню Івана Федорова у Львові. Створення братської друкарні полегшувалося тим, що тут уже були люди, обізнані з цією справою, серед них Іван Друкаревич, син Івана Федорова. Використовуючи обладнання І. Федорова, братство планувало видавати книжки найрізноманітнішої тематики, в т. ч. підручники для братських шкіл. На початку 1591 р. вийшов друком збірник «Просфоніма» – вірші, які декламували учні братської школи при урочистій зустрічі київського митрополита. Це перша на Україні друкована публікація твору, який можна віднести до початків драматургії; тут є численні україніزم. Наступне видання того ж року – одне з найвидатніших видань братства – «Граматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка», тобто греко-церковнослов'янська граматики, відома як «Адельфотес». Це слово на першому аркуші скоріш за все означало не назву граматики, а вказувало на її колективне авторство (грецькою мовою – «братство»). Надалі ця граматики явно вплинула на термінологію майбутніх грамастик Лаврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького.

УГО ЕСТЬ ГРАММАТИКА ;
ЕСТЬ ИЗВЕСТНОЕ ХВОЖЕТВО ; БЛАГ
И ГЛАГОЛАН И ПИСАНИ ОУЧЕНІЕ .
КОЛІКУ ЕСТЬ ЧАСТИ ГРАММАТИКИ ;
УЧЕНІИ .
О ГРАМОРАФІА .
О ТИМОЛОГІА .
О УНТАЛІА .
О ПОВІДІА .
УСОМВ ОУЧЕНІА СІА УЧЕНІИ ЧАСТИ ;
О ГРАМОРАФІА ОУЧЕНІА ПРАВИ ПИСАНІ ; И
ГЛАГОМЪ В РЕЧЕНІИХ ПРАВИ ОУЧЕНІА .
О ТИМОЛОГІА ОУЧЕНІА РЕЧЕНІА В СВОИ ИМЪ
ЧАСТИ ТОУНЪ ВОЗМОЖИИ .
О УНТАЛІА ОУЧЕНІА СЛОВЕСА СЛОЖИТЪ СЪ
ЧИНАНІИ .
О ПОВІДІА ОУЧЕНІА МІТРОМЪ ; ИЛИ МІТРО

Церковна ієрархія зробила спробу підпорядкувати видавничу справу своєму контролю. На Берестейському соборі 1591 р. вибір творів для видання, контроль за цим покладався на митрополита та єпископів, однак королівська грамота від жовтня 1592 р. надала братству право вільно друкувати книжки, без залежності від церковних ієрархів. 1593 р. братство видало полемічний твір Мелетія Пігаса «О христіанском благочестіи», спрямований проти римського папи. Ймовірно, саме тому на сьогодні відомо лише 2 примірника цього видання.

За 1594–1608 рр. видань Львівського братства невідомо. Можливо, вони не збереглися з причин утисків братства з боку

ΚΤΡΙΟΤ ΜΕΛΕΤΙΟΤ
ΑΓΙΩΤΑΤΟΤ ΠΑΠΑ
ἀλεξανδρινῶν περὶ τῆς ἁγίας πίστεως
καὶ τοῦ εὐαγγελίου ἀποστόλου.

ГОСПОДИНА МЕЛЕТІА
Свѣтѣйшаго Папы Александріискаго,
св христіанскима благочестіи ивъ
іудеомъ ѡбѣщавъ.

ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ.

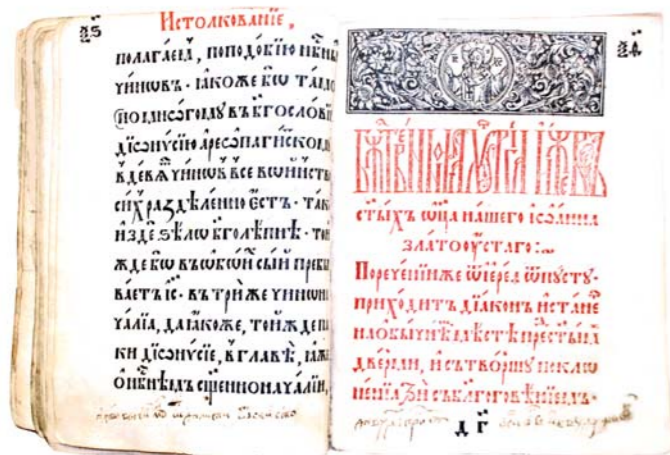
Ετυπηθη εν οικήῳ ἀδελφῶν
την δευτεραίαν φησὶ
Βλαβελ οὐκ ἔστιν ἄλλο
Πατριάρχης ἢ ὁ ἀρχιεπίσκοπος
Ἰεροσολύμων.

«О христiанскомъ благочестіи»
Мелетiя Пiгаса

магістрату Львова і з боку церковної цензури. Друкарі, вірогідно, перейшли тимчасово працювати в інші тодішні друкарні – Острозьку, Віленську, а також в друкарні Гедеона та Федора Балабанів – у Стрятині та Крилосі, в їх родових маєтках. Гедеон Балабан був екзархом, тобто уповноваженим константинопольського патріарха православної церкви, а Федір – його племінник. У Стрятині було видано дві книжки – 1604 і 1606 р. – Службеник і Требник; в Крилосі 1606 р. Учительне Євангеліє. Можливо, були й інші друки, але не збереглися.

Друкарня того часу – це не тільки технічне підприємство, але й організація, що виконує велику попередню роботу: складає видавничий план, розшукує тексти книжок, призначених до друку, порівнює, досліджує їх, вибирає кращі, виправляє, перекладає, додає передмови і післямови, коментарі, підбирає прикраси, ілюстрації і все разом, перевірене і відредаговане, передає до друку. Поряд з виправленням тексту книг, заслугою стрятинського і крилоського гуртка було вдосконалення мистецького оформлення видань. Декоративні форти (титульні рамки), в яких помітні впливи пізньоренесансної графіки, продовжували фєдорівські традиції в книжковому мистецтві. Особливо привабливі в стрятинських виданнях ініціали, які розміщені на тлі рослинного орнаменту із зображенням людей і тварин.

Після смерті в 1606 р. Гедеона Балабана майже весь єпископат прийняв унію і вже не намагався керувати православним львівським братством. На службу до друкарні братства прийшли досвідчені діячі балабанівського видавничого гуртка – Гаврило Дорофійович, Памво Беринда; ректором братської школи був Іван Борецький. Наявність таких кваліфікованих кадрів дозволила приступити до роботи львівської братської друкарні. Було випущено збірник «О воспитании чад», книгу «О священстві». Як бачимо, братство прагнуло випускати не літургійні книги, а освітні чи суспільно-політичні. Тільки 4 книги були богослужбовими з 16 відомих за перші 25 років діяльності братства. Більшість видань були збитковими. Оскільки друкарня не приносила істотних прибутків, її довго не відновлювали після пожежі, що пошкодила приміщення. Багато працівників друкарні перейшли до Києва, де 1615 р. теж були засновані братство та друкарня, а також, можливо, до львівської друкарні, в якій випускали вірменські друки. Це було задовго до появи друкарства у самій Вірменії.

«Службеник». Стратин, 1604 р.

Серед приватних видавців XVII ст. в Україні слід відзначити Михайла Сльозку – одного з найбільш здібних і енергійних діячів львівського книговидання. Спочатку (в 30-х рр.) він керував діяльністю львівської братської друкарні, а з 1638 р. розпочав власну друкарську справу. Видання його друкарні оформлені старанно, зі смаком, зі щедрим використанням червоної фарби. Відомо більше 40 його друків, що вийшли з 1638 по 1667 р. З них найбільш цінними є видання творів видатного українського письменника Іоанікія Галатовського – «Ключ разуменія» і «Небо нове».

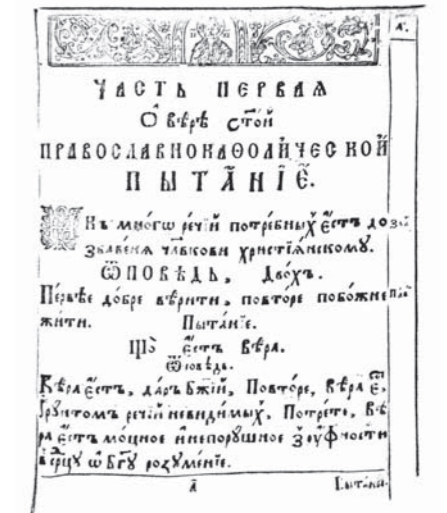
Мандрівні друкарні – характерна

особливість саме українського друкарства. Мандрівними були друкарні ченця, проповідника Павла-Домжива Лютковича (Люткевича-Телиці), Кирила-Транквіліона Ставровецького, Спиридона Соболя (з Києва він переїхав із своєю друкарнею в Білорусь – до Кутеїна, Буйничів, Могильова).

Перша книга Лютковича вийшла 1618 р. в Угорцях на Самбірщині – підручник «для малолетних отрочат». Тут він видав 3 книги і наприкінці 1621 р. (з помічником – монахом Сильвестром) перебрався до Мінська, де вони надрукували, принаймні, одну книжку; далі переїхали на запрошення князя Четвертинського до Четвертні на Волині, де видали Псалтир. У 1628 р. вони надрукували в Луцьку 2 брошури. На початку 1629 р. перебралися в село Чорну на Рівненщині, де Домжив Люткевич став ігуменом. Надрукували тут 2 книжки. Видавали переважно церковнослужбову літературу, проповіді та панегірики.

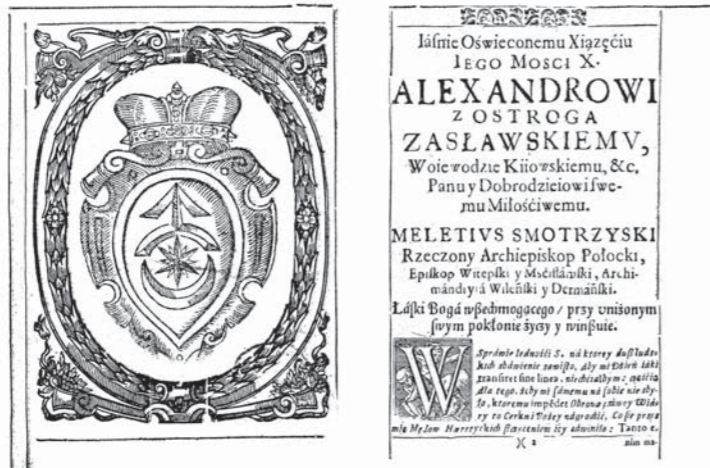
Діяльність другої мандрівної друкарні – Т. Ставровецького – розпочалась теж 1618 р. Кирило Транквіліон Ставровецький був талановитим письменником і церковно-освітнім діячем. Але філософсько-теологічні погляди, викладені в його працях, певна оригінальність творів не могли знайти підтримки в православних осередках львівського братства чи Києво-Печерської лаври, і він взявся готувати їх до друку і видавати сам. Спочатку в Почаївському монастирі він надрукував «Зерцало богословії», що містило виклад християнських догматів. Книжку гостро критикували церковники і в Україні, і в Москві. Наступного року Кирило Ставровецький перебрався разом із друкарнею до Рохманова на Волині, що належав княгині Вишневецькій, де надрукував «Євангеліє учительне», яке було сприйняте сучасниками ще критичніше. 1627 р. собор єпископів на чолі з Йовом Борецьким заборонив віруючим купувати, читати чи просто тримати вдома цю книгу. В кінці того ж року був виданий навіть наказ московського царя і патріарха – примірники «Зерцала» і «Євангелія учительного» Транквіліона зібрати і спалити як єретичні. Все це, і необхідність піддавати церковній цензурі свої твори перед виданням, змусили Ставровецького перейти в унію. Третій і останній друк Кирила Транквіліона Ставровецького – «Перло многоцінное» – було видано 1646 р. з його нової друкарні в Чернігівському Єлеському монастирі, архимандритом якого він тоді був. Книжки Ставровецького неодноразово пізніше перевидавали в українських і в білоруських землях, а також в Московській Русі.

Отже, наприкінці XVI та на поч. XVII ст. Галичина та Волинь займали провідне місце в розвитку книгодрукування в Україні. У Львові та в Острозі, тобто в обох тих українських містах, де працював Іван Федоров, вже наприкінці XVI ст. утвердились постійні друкарні. У Львові, крім братської, діяло ще кілька друкарень: Михайла Сльозки, Арсена Желіборського, Йосифа Шумлянського, а також монастиря св. Юра. В останній з них 1700 р. було видано «Ірмологіон» – перший у східних слов'ян нотний друк. У кінці 40-х рр. XVII ст. на базі львівської друкарні Арсенія Желіборського була заснована друкарня при монастирі в Уневі (тепер с. Міжгір'я Золочівського р-ну Львівської обл.). Проте більш активну діяльність вона розгорнула в 70-х рр. того ж сторіччя. За неповними даними, тут було видано не менше 55 назв книжок різного змісту.

«Зерцало». Унев, 1680 р.

Початок друкування латинським шрифтом в українських землях

Книжки, створені на території України, є українськими, незалежно від мови видання чи шрифту, яким вони надруковані. Перші в Україні латиномовні і польськомовні видання пов'язані з перебуванням у Львові 1578 р. польського короля Стефана Баторія. Разом з ним сюди прибула друкарня, надалі з'являються вже власно львівські друкарні з латинським шрифтом, проте з 1602 по 1614 р. у Львові не вийшло жодної книги латинським шрифтом.

У кінці XVI ст. більш-менш активно працювала друкарня при Замойській академії, мета якої – поширювати освіту й громадянське виховання «на руських землях». Академія діяла на крайньому заході української етнічної території, біля західної межі Руського воєводства – одного з семи українських воєводств Речі Посполитої. Серед її учнів було багато українців.

Серед інших друкарень, що випускали книги латинським шрифтом у першій половині XVII ст. (мови могли бути різними) – кальвіністські друкарні у Лащові (Холмщина) та Панівцях (Поділля); єзуїтські друкарні у Львові, в т. ч. друкарня при колегіумі єзуїтів С. Новогурського; більш-менш потужна друкарня в Добромилі (друкар Ян Шеліга); пізніше його ж друкарні в Яворові на Львівщині, в Ярославі в західній частині руського воєводства, у Львові. Серед найбільш історично важливих для України творів, випущених тут, необхідно вказати «Апологію» («Apologia...») Мелетія Смотрицького 1628 р. польською мовою, що викликала полеміку у православних ієрархів, осуд книги на єпископському соборі в Києві і подальший відхід М. Смотрицького від православ'я, перехід в унію. Польською та латинською мовами, поряд з кириличними виданнями, випускали книги львівський друкар Михайло Сльозка та друкарня Києво-Печерської лаври.

У другій половині XVII ст. найбільш продуктивною серед аналогічних українських друкарень була друкарня Львівського єзуїтського колегіуму – тут було опубліковано більше 60 видань за цей час, з них майже половина – панегірики. Слід підкреслити, що латиномовні чи польськомовні книжки, випущені в українських землях, призначалися, переважно, для читачів українців. Польська мова ставала все більш вживаною в прошарках українських шляхтичів, міщан, а латинська мова залишалася тоді ще мовою освіти та науки. Так, латинською мовою відбувалося викладання багатьох курсів у знаменитій Києво-Могилянській академії. Значний відсоток світських видань в Україні в той час було випущено саме польською мовою.

Книговидання в Східній Україні

середки книгодрукування у Східній Україні з'явилися лише в другому десятиріччі XVII ст. 1615 р. у Києві виникає Богоявленське братство, братська школа і перша у Східній Україні друкарня, організована в Києво-Печерській лаврі. Фундатором друкарні був архимандрит лаври Єлисей Плетенецький, виходець із Західної України. Первісток її –

шкільний Часослов 1616 р. Швидке піднесення київського друкарства стало можливим на базі досягнень українських друкарень, які діяли раніше: для лаврського видавництва прислужилися Іов Борецький, який прибув зі Львова, Памво Беринда, що працював раніше в Стрятині і Львові, Тимофій Вербицький, який здобув друкарську кваліфікацію в Острозі, а пізніше працював у Кирила Транквіліона Ставровського. Використано було обладнання Стрятинської друкарні Гедеона Балабана.

Найвищим досягненням лаврського книжкового гуртка можна визнати публікацію «Бесід» Іоанна Златоуста на 14 послань апостола Павла; монументальний Анфологійон (Мінея загальна і святкова 1619 р.), ряд літературних творів, переважно панегіриків, українською книжною мовою – вірші Олександра Мітури «Візерунок цнот», «Вірші на жалостний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войска запорозького», проповіді Захарії Копистенського, «Лексикон славянороський» Памво Беринди. Видавалися і літургійні книги.

Новий етап в історії українського друкарства починається з 30-х рр. XVII ст. Провідною друкарнею залишається лаврська, яка з 1633 р. перейшла під контроль митрополита і одночасно архимандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили. Важливою подією у русі

за зміцнення православної церкви стали підготовка і друкування «Православного ісповідання віри», чотирьох видань короткого катехизису «Собраніє короткої науки о артикулах віри», фундаментального Требника Петра Могили 1646 р. Серед книжок польською мовою – підготовлена Сильвестром Косовим переробка Києво-Печерського Патерика, книга Афанасія Кальнофойського «Тератургима» (з планом Києва і лаврських печер), полемічний трактат Петра Могили і його співробітників «Літос». На середину XVII ст. друкована книжка

Єлисей Плетенецький

Вірші на жалостний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного

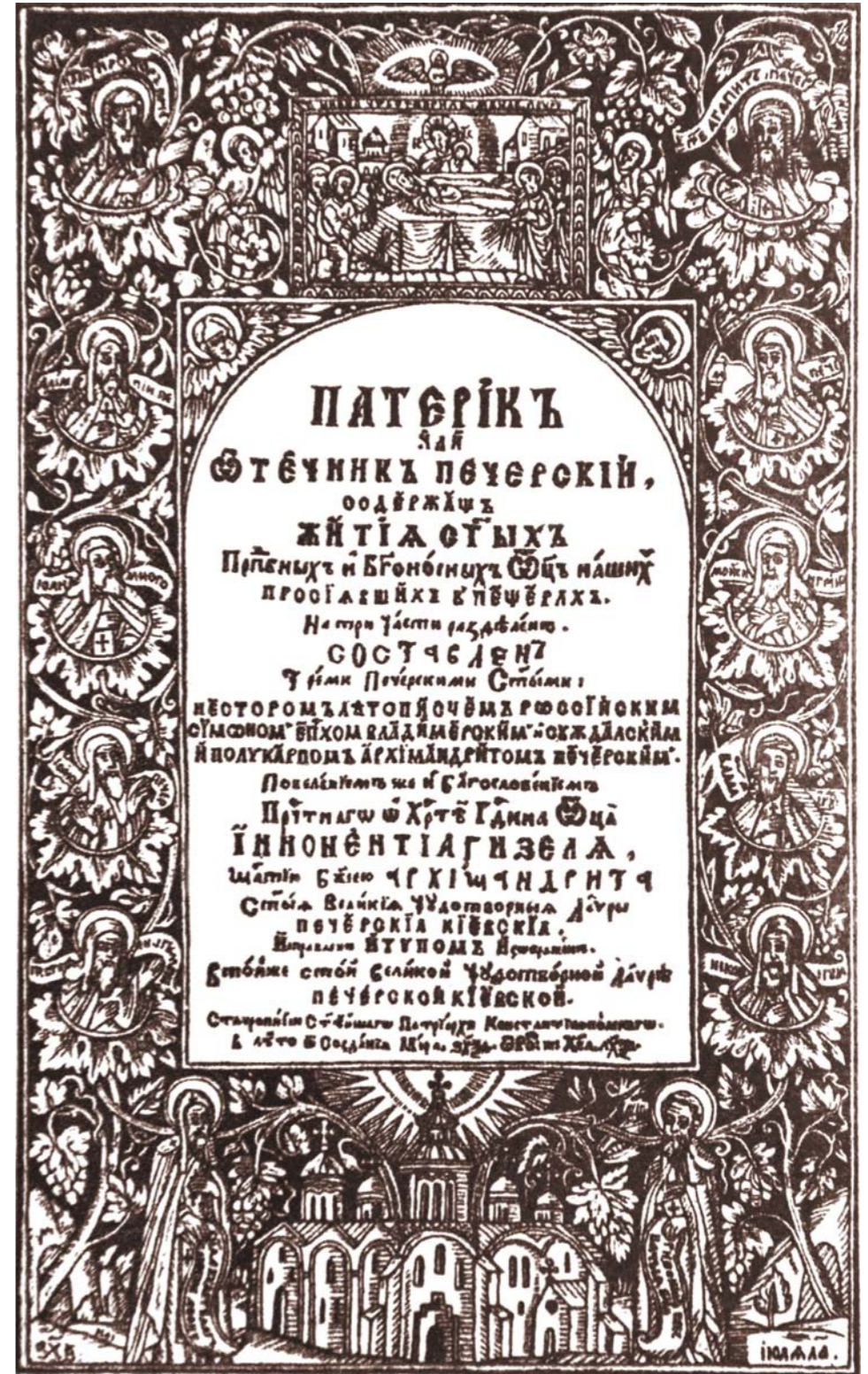

стала істотним чинником розвитку української культури.

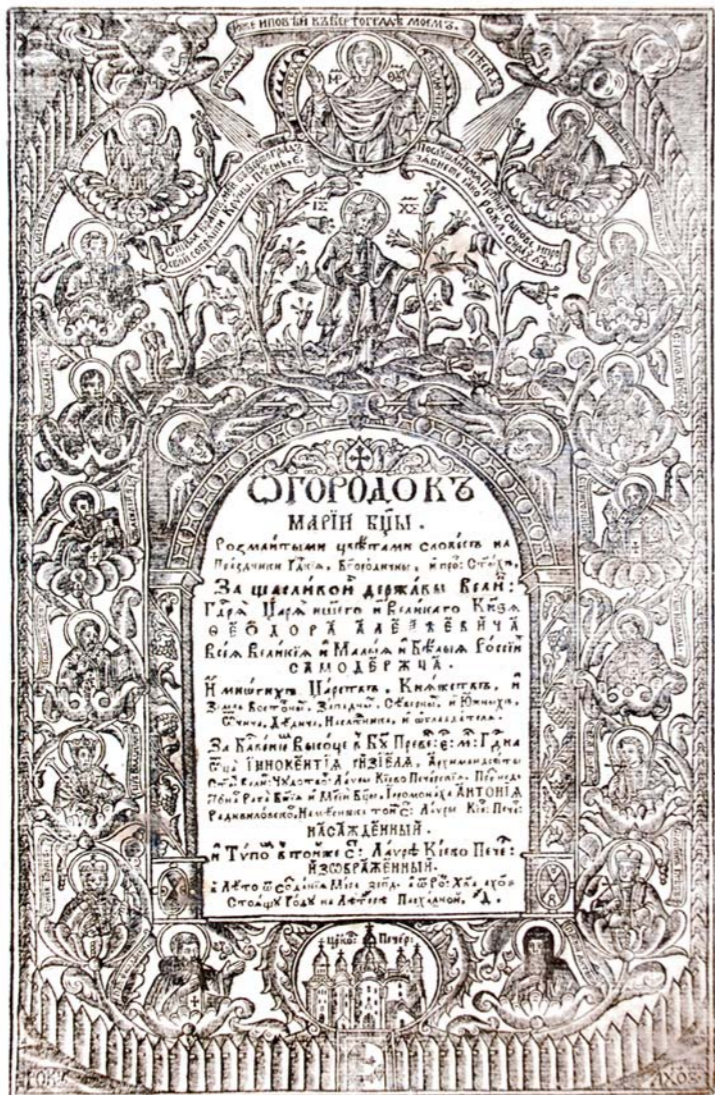
У др. пол. XVII і першій чверті XVIII ст. друкарня Києво-Печерської лаври стала провідним в Україні центром книговидання, ініціатором оновлення й збагачення тематики видань, поліпшення їх мистецького оформлення. Майже 3 десятиріччя (1656–1683) Лаврою та її друкарнею керував Інокентій Гізель. Крім великих літургійних книг друкували видання мініатюрного формату – в 1/24 і навіть в 1/32 аркуша. Чи не найбільшу славу лаврській друкарні принесло видання Печерського патерика (1661, вдруге – 1678 р.). Численні ілюстрації художника Іллі та інших граверів вирізняли цей друк від інших. Продовжила лавра і традицію видання нових творів українських церковних письменників, насамперед Іоанікія Галятівського (Ключ розуменія 1659, Месія правдивий 1669). Гізелю прийнято приписувати авторство офіційного – з точки зору Росії – історичного підручника «Синопис» (перші видання 1674, 1678, 1680, далі не раз передруковувався). Придбавши бл. 1670 р. комплекти латинських і польських шрифтів, Лавра відновила друкування польськомовних творів українських авторів, зокрема, Барановича «Аполлонова люття», Галятівського «Месія правдивий» 1672 р. Під загальним керівництвом Гізеля нагляд над роботою друкарні здійснював Варлаам Ясинський, який згодом став ректором колегіуму, з часом архимандритом Лаври, пізніше – митрополитом. Найважливішим за

Життя святих

Києво-Печерський Патерик 1661 р.

Антоній Радивилівський. Огородок Марії Богородиці

своїм впливом на церковне й культурне життя виданням стали т. зв. Четві-Мінеї – фундаментальна «Книга житій святих» Дмитра Савича Туптала, з 1702 р. митрополита Ростовського Дмитрія. Покровителем цього видання був гетьман Іван Мазепа. «Житія» складаються з 4-х томів, кожний з яких включає 3 місяці, починаючи з вересня. Опрацювавши широке коло джерел, вказаних у самій книзі, автор запропонував працю, що приваблювала читачів і багатством змісту, і відповідною тодішнім смакам літературною формою. Недивно, що пізніше це видання багато разів передруковувалося. Відповіддю на запитання читачів були друковані календарі, букварі, панегірики.

Найбільша і найавторитетніша українська друкарня дбала про якість шрифтів, естетику розміщення тексту та ілюстрацій. Важливими елементами оформлення були орнаментальні рамки титульних аркушів (форти), цілосторінкові герби і фронтиспісні гравюри, портретні й сюжетні ілюстрації, орнаментальні заставки і кінцівки. В оформленні українських друкованих книжок XVII ст. простежуються риси мистецтва бароко. Характерною стає насиченість ілюстративними

гравюрами, емблемами і геральдичними композиціями. Для виготовлення кліше ілюстрацій, крім гравюри на дереві, стали зрідка використовувати гравюри на міді. У 80-х р. XVII ст. з Вільнюса до Києва, на запрошення керівників друкарні, прибули талановиті гравери-мідеритники Інокентій Щирський, Лаврентій Крщонович, Леонтій та Олександр Тарасевичі. Для ряду ілюстрацій українських видань виявлені прототипи в книгах, надрукованих у Польщі, Німеччині, Італії та ін. країнах, проте використовували їх творчо. Розвиваються давні традиції книжкового орнаменту, сильним є струмінь народного декоративного мистецтва.

Певну конкуренцію лаврській друкарні становили дві київські приватні друкарні: Тимофія Олександровича Вербицького (1624–1628) і Спиридона Соболя (1627–1631).

В середині XVII ст., у 1651–1667 рр. в Україні діяло лише 4 друкарні – лаврська в Києві і 3 (братства, єзуїтського колегіуму та Сльозки) у Львові. Після смерті Сльозки на всю Україну залишилося 3 друкарні, причому всі належали церковним установам – православним (Лаврі і братству) і католицькому колегіуму. З 1670 р. запрацювала заснована ще 1648 р. друкарня при православному Унівському монастирі. Загальноукраїнське значення мало і виникнення у 1674 р. книговидавничого підприємства на Лівобережжі – у Новгород-Сіверському. З 1679 р. ця друкарня діяла в Чернігові. Від більшості православних друкарень вона відрізнялася тим, що в перший період своєї діяльності головною метою мала поширення творів власника – чернігівського єпископа (згодом архієпископа) Лазаря Барановича. Першу свою велику працю, гарно ілюстровану збірку недільних проповідей «Меч духовний» він видав у друкарні Києво-Печерської лаври. Однак за друкування довелося заплатити чималі гроші, до того ж, живучи постійно в Чернігівській єпархії, автор не мав змоги перевіряти коректуру і контролювати якість друку. На думку створити власне видавниче підприємство мала вплив та обставина, що лаврська друкарня зажадала надто високої оплати за друк його книги «Труби словес проповідних» та її варіанту «Труби на дні нарочитія». У друкарні були видані також малоформатні Букварі й Часословці, Псалтир, Анфологійон. Відомо всього 21 новгород-сіверське і не менш ніж 33 чернігівських видання, з них більшість – твори тогочасних українських авторів: Барановича, Галятовського, Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Івана Величковського та ін. Серед них були полемічні трактати, спрямовані проти католиків, мусульман і різних «єретиків». Галятовський писав українською і польською мовами, Туптало – українською і церковнослов'янською. Для чернігівських видань дереворити виконували Никодим Зубрицький та інші видатні художники того часу.

Пожежа Лаври 1718 р., яка пошкодила і друкарню, майже збіглася у часі урядовим розпорядженням 1720 р., що поклало край вільному розвитку книговидання в Українській Гетьманській державі.

Загальна характеристика книжкової справи в другій половині XVI - в XVII ст.

Для Західної Європи того часу, як вище зазначено, характерним було створення родинних підприємств, династій, які одночасно були й книгарями, й видавцями. У багатьох європейських країнах у XVI ст. формуються гільдії друкарів, палітурників, книготорговців – професійні організації, що мали захищати інтереси своїх членів. Приймаються документи (акти), що регламентують діяльність у галузі. Видавці повинні були одержувати ліцензію – дозвіл на видавничу роботу, а книжки, призначені для друкування, проходили, як правило, реєстрацію. Існувала цензура, тобто контроль за виданнями. Так, заборонені папською цензурою до друку, розповсюдження й читання книжки вносили до спеціального «Індексу заборонених книжок» («Index librorum prohibitorum»). Якщо такі книжки знаходили, їх палили на вогнищах у центрі міст, а 1546 р. у Парижі разом з книжками спалили й друкаря Етьєна Доле.

Не зважаючи на тяжку напівручну працю в галузі, численні заборони й утиски, видавців у Європі ставало все більше. Між ними була жорстка конкуренція. Вже тоді існували «контрафакції», тобто піратські видання. В самому ж поліграфічному виробництві протягом XVI–XVII ст. не було запроваджено в практику нічого принципово нового, кардинального, що змінило б технологію виробництва книжок.

Поступово складається стандарт редакційного оформлення видань, зокрема – титульного аркуша, на який, особливо з кінця XVI ст., починають вносити всі необхідні елементи: ім'я автора, назву книги, імена друкаря та видавця, місце й рік видання. З'являються в книжках розділові знаки, котрі вживаються й сьогодні. Традиційно ще застосовують сигнатури та кустоди, проте в середині XVI ст. з'являється пагінація (нумерація сторінок), а фоліація (нумерація аркушів) у XVII ст. зникає.

Якщо в XV та першій половині XVI ст. книжки видавалися переважно латинською мовою, то надалі на книжковому ринку переважають видання народними мовами – англійською, французькою, німецькою, італійською, голландською тощо. І якщо в попередній час основний відсоток складали релігійні видання, розраховані на невелику кількість освічених читачів, то в XVII ст. з'являється й швидко зростає потік політичних книг, брошур, листівок.

Зменшення форматів книжок призвело до їх здешевлення, що сприяло збільшенню тиражів. Споживачами книжкової продукції стають не тільки вчені чи аристократи, але й звичайні небагаті люди.

Стає модним носити книжки із собою, що сприяло розвитку так званих кишенькових видань.

Разом з тим розвивається бібліофілія, тобто захоплення, любов до книжок та бажання їх збирати. Мова йде насамперед про вишукані видання, в красивих оправках, з тисненнями на шкіряних палітурках, з пофарбованими чи золоченими обрізами тощо. В художньому оформленні переважає гравюра на металі, особливо на фронтиспісі – сторінці, що передувала титульному аркушу. Фронтиспіс є характерним елементом книги XVI–XVII ст. У цей час відбулися важливі зміни в мистецтві та техніці ілюстрування: перехід від ксилографури (гравюри на дереві, де друкують рельєфні лінії, що виступають над формою) до гравюри на міді, і від високого друку до глибокого: на мідній пластині вирізають малюнок і друк відбувається саме з заглиблених ділянок.

Поряд з розкішними виданнями, іноді з тих самих друкарень, виходять дешеві, доступні всім верствам населення скромні видання. На початку XVII ст. з'являються друковані газети у вигляді окремих аркушів або невеликих брошур. Гостра потреба в інформації відчувалася насамперед у великих містах. Найдавніші газети називалися авізо, афіша, реляція, цайтунг. Коштували вони дешево. У Венеції таке видання продавалося за найдрібнішу монетку, що називалася «газетта» (gazette), й надалі в деяких країнах так почали називати цей тип видання.

Серед інших нових типів видавничої продукції слід назвати карти. Рукописні карти були відомі з часів античності, але на початок XVII ст. вони абсолютно застаріли. Особливо популярними були «портолани» – навігаційні карти, що використовувалися при судноплаванні. Нові географічні відкриття вимагали створення принципово нової системи картографії. З середини XVI ст. центр розвитку картографії переходить з Італії до Нідерландів та Фландрії. Чудовими спеціалістами в цій галузі там були Г. Меркатор, А. Ортелій та В. Я. Блау. Саме Меркатор запровадив термін «атлас», що означає зібрання карт в одній книзі. Головна праця його життя – «Атлас світу» в двох томах (1585, 1595 pp.). Популярними були й видання збірок планів міст тогочасної Європи. В цій галузі найбільш відомим є багатотомне зібрання топографічних описів міст світу, випущене в Кельні Г. Брауном та Ф. Хогенбергом (1573–1598).

У зв'язку зі стрімким зростанням наукових знань виникає потреба викласти ці матеріали в чіткому порядку, що призвело до появи енциклопедичних видань. Одним з родоначальників нового типу енциклопедичних словників був представник відомої

Der Formschneider.

Ich bin ein Formen Schneider gut/
Als was man mir für reissen thut/
Mit der federn auff ein form bret
Das schneid ich denn mit mein geret/
Wenn mans den druckt so find sich scharff/
Die bildnuß wie sie der entwarff/
Die steht denn druckt auff dem papper/
Künstlich denn auß zu streichen schier.

фірми Шарль Етьєнн, який підготував і видав у Парижі кілька лексикографічних та енциклопедичних видань: словник особових імен, греко-латинсько-французький словник з гончарного ремесла та судоплавства, словник з історії, географії та поезики. Певний час з ним співпрацював П. Скалігер, який уклав енциклопедичний словник з богослов'я та світських наук, опублікований уперше 1559 р. у Відні. В назві саме цього видання вперше запроваджено термін «енциклопедія».

У XVII ст. починається друкарство в Північній Америці. Брати Стівен і Метью Дей, родом з Англії, прибули до Америки в 1639 р. і заснували першу на американській території друкарню, при Гарвардському

коледжі в містечку Кембрідж поблизу Бостона. Першими виданнями стали «Клятва громадянина», «Альманах на 1639 рік», «Книга Псалмів». До кінця XVII ст. в Америці працювало вже 5 друкарень, відкрилися книжкові лавки, паперовий млин, хоча основне обладнання завозилося з Європи.

Для історії бібліотечної справи XVI–XVII ст. характерним є одночасне існування різних бібліотек. Продовжували діяльність монастирські бібліотеки, хоча вони сильно постраждали з політичних та військових причин. Із зростанням міст у XVI ст. з'являються перші міські бібліотеки, основою фондів яких були зруйновані бібліотеки католицьких монастирів, особливо в Німеччині під час Реформації. Найбільшого значення набувають

світські шкільні та університетські бібліотеки, зокрема Сорбонни у Франції, Оксфорда й Кембріджа в Англії, Упсальського університету в Скандинавії, Краківського та Віленського університетів. Модним для знаті стало утворювати приватні бібліотеки, котрі поступово набувають рис публічної установи.

Вже в XVII ст. збирання інкунабул перетворилося для деяких приватних колекціонерів у своєрідну манію. Саме тоді починається вивчення першодруків, їхній бібліографічний облік, збирання публічними бібліотеками, та утверджується термін «інкунабули».

Раніше найбільш розповсюдженою була пультова система розміщення книжок у бібліотеках: книжки кріпили до пультів (невеликих столів у вигляді кафедр) ланцюгами. Поки книжок в бібліотеці було небагато, така система є можливою, але в зв'язку зі зростанням фондів у другій половині XVI ст. в залах бібліотек пульти були замінені на книжкові шафи або багатоповерхові полиці-стелажі. Такі конструкції згодом займали всі стіни, від підлоги до стелі, досягаючи шести й більше метрів у висоту. Для користування книжками будували спеціальні галереї, що дозволяло зменшити ризик використання драбин. Книжкові шафи поклали початок так званій «кріпостній» системі розстановки й шифрування книжок, за якої книга одержує певне місце в шафі та трійний шифр, де перший знак означає номер шафи, другий – номер полиці, а третій – місце книжки на ній.

Загалом можна відзначити, що вплив книги на соціальне, політичне й культурне життя суспільства в XVI – XVII ст. значно посилюється. Це стосується не тільки Західної Європи, але й слов'янських країн, хоча тут у репертуарі видань продовжують превалювати релігійного змісту книги та букварі. Література іншої тематики створювалася, як і раніше, переважно рукописним способом. Тим не менше, коло читачів, особливо в українських землях, і тут ставало дедалі більшим, чому сприяли братські школи, Києво-Могилянська академія, краса і зростаюча кількість видань місцевих друкарень, у т. ч. створених для читання вдома, з шанобливими передмовами «До чительника» чи ін.

ПІСЛЯМОВА

исьмо, а надалі книга як форма існування письма – воістину геніальні відкриття людства, які можна співставити з приборканням вогню, винайденням колеса та іншими найвагомішими здобутками цивілізації.

Історія книги є складовою частиною історії культури, а сама книга є складним явищем соціального та культурного життя. Книга є важливою історичною формою закріплення й передачі в часі та просторі різноманітної інформації у вигляді текстового чи ілюстративного матеріалу. Як предмет матеріальної культури, книга має певні особливості, характерні для того чи іншого історичного періоду: матеріал та інструменти, за допомогою яких її виготовлено; форму та розмір; письмо, яким вона написана, художнє оформлення та ін. Разом з тим, невіддільним від матеріальної форми є зміст, закладений у книзі, що впливає на людину і в процесі побутування книги формує суспільну свідомість, що дає поштовх для нового витка в розвитку суспільства. В різні періоди історії в суспільстві превалювали книжки певної тематики, жанрів; споживання книжок, його форми та способи також змінювалися протягом сторіч. Так, наприклад, користування папірусними сувоями, безперечно, відбувалося інакше, ніж користування глиняними табличками; за часів античності люди читали книги тільки вголос.

Книга виникає тоді, коли накопичений досвід і знання людини не могли вже в повній мірі передаватися лише усно. Книга – це своєрідний транспортний засіб передачі інформації незалежно від відстані й часу. Не випадково за книгою закріпилася метафора – корабель думки.

Історія традиційної книги (про електронну поки не говоримо) має два умовних етапи розвитку – рукописний та друкований. На сторінках посібника ми дуже коротко розглянули, як змінювалися матеріали для письма й форми рукописних книг у різних народів; простежили зміни писемних знаків, мистецтво оформлення давніх книжок, їхню тематику.

Винахід друкарства – одна з найвеличніших історичних подій людства. Виникнення книгодрукування сприяло тому, що наука і освіта втратили релігійний характер, зробилися світськими. Книга поступово (зовсім не одразу) стала дешевшою, тиражованою, а значить, більш доступною для користування. Друкарський верстат створив умови для масового розповсюдження творів науки, літератури, мистецтва. Лише за 50 перших років друкарства людство одержало більше книжок, ніж за тисячу років до того. Книга почала грати значно більшу та активнішу роль в історії суспільства. Роль її можна прослідкувати в найрізноманітніших сферах людської діяльності. З появою друкарства були увічнінені й одержали розповсюдження видатні твори національних літератур, включаючи хроніки, збірники народних легенд, твори великих гуманістів. Саме друк зберіг давню античну літературу від загибелі й забуття. Друкарський верстат сприяв уніфікації орфографії та графічних форм письма, розвитку національних мов. Розвивалася і з кожним роком поширювала вплив на свідомість людей література цими мовами.

Сьогодні стародруками називають видання, що були випущені друком до 1830 р. включно, коли друкарство відбувалося ще фактично ручним способом, на папері ручного виробництва. У XVIII – першій третині XIX ст. книжок, а також журналів, газет, аркушівок випускається вже так багато в порівнянні з минулими сторіччями, змінюється їхня тематика, художнє оформлення, поліграфічне виконання! Це потребує окремого розгляду й вивчення, тому й не було предметом нашої уваги в даному виданні.

Термінологічний словник з історії книги

АГРАФ (франц.) – коштовна застібка на книжкових палітурках у вигляді гачка або пражки.

АЗБУКА (від слов'янських назв літер аз, буки) – 1) сукупність літер, розташованих у прийнятій послідовності. Синонім – алфавіт; 2) книга для навчання грамоті. Синонім – буквар.

АЗБУКОВНИК – тлумачний словник або довідник енциклопедичного характеру зі словами та термінами, розміщеними в алфавітному порядку. Одержав розповсюдження у рукописній книжності XIV–XVII ст.

АКУТ (від лат. *acutus* – той, що має гострий наголос) – загострений знак над літерою, який вказує на вимовляємий або логічний наголос.

АКЦЕНТ (від лат. *accentus* – наголос) – над- або підрядковий знак у літери, який означає, що вона повинна вимовлятися інакше, ніж та сама літера без акцента. Напр., буква «с» перед «о» читається у фр. мові як «ка», а та ж літера з підрядковим знаком читається як «ес».

АЛФАВІТ (від назв перших двох букв грецького алфавіту – альфа і бета; аналогічно: азбука – від аз і буки слов'янського алфавіту; абетка – від а та б українського) – сукупність графічних знаків – букв, розміщених у традиційно встановленому порядку.

АЛФАВІТНЕ ПИСЬМО – письмо, в якому кожній графемі (букві) відповідає або спочатку відповідає окрема фонема (звук).

АЛЬДИНИ – видання венеціанських друкарів XV–XVI ст. Альда Пія Мануція, його сина Паоло, внука Альда молодшого, а також тестя Альда старшого Андрея Торрезанського, який керував друкарнею після смерті Альда і до повноліття сина. Загальна кількість альдин – більше 1100 видань 780 авторів, з них 64 перевидання. Переважають видання класиків античної літератури та твори гуманістів епохи Відродження. Типова А. – книга невеликого формату у видавничій шкіряній оправі з тисненням золотом, з видавничою маркою у вигляді дельфіна навколо якоря, без ілюстрацій. В А. вперше був застосований курсивний шрифт.

«**АНОНІМНА ДРУКАРНЯ**» – прийнята назва першої російської друкарні в Москві, що працювала в період бл. 1553–1563 рр. і випустила ряд видань, у яких немає вихідних відомостей.

АНОНІМНЕ ВИДАННЯ – видання, випущене в світ без імені автора, без визначення видавництва, місця, року видання. Причини приховування вихідних відомостей могли бути різними, найчастіше – прагнення уникнути переслідувань з боку влади. Своєрідним різновидом анонімних видань є підробки – містифікаторські видання, що мають фальшиві вихідні дані. Фактично анонімним є видання під псевдонімом, доки він не розкритий.

АНОПІСТОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ – книга з текстом на одному боці аркуша, найчастіше надрукованим на 1, 4–5, 8–9 і т. д. сторінках, із чистими 2–3, 6–7, 10–11 і т. д. сторінками. До А. книг належать сувої, а також ксилографічні книжки, складені з аркушів, віддрукованих з одного боку і склеєних чистими полосами з середини.

АНТИКВА (від лат. *antiquus* – давній) – малюнок набірною шрифту латинської алфавітної системи, в основу якого покладені графічні форми написів античної епохи. А. виникла в Італії у др. пол. XV ст., антипод готичним шрифтам.

АНТИЧНА КНИГА – книга, створена в Давній Греції та Давньому Римі за часів античності. Форма книги – сувій, пізніше кодекс. Основні матеріали – дерев'яні дошки, намащені воском, пергамен.

АПОКРИФИ (від грец. *apokryphos* – таємний) – іудейські та ранньхристиянські твори, з різних причин відкинуті панівною церквою, не канонічні.

АПОСТОЛ (від грец. *apóstolos* – посланник) – богослужбова книга православної церкви, частина Нового Завіту. Включає діяння апостолів, написані євангелістом Лукою, що розповідають про ранню історію християнства від воскресіння Христа до 62 р. н. е., соборні послання апостолів Якова, Петра, Іоанна, Іуди, 14 послань апостола Павла, а також Апокаліпсис.

АПРАКОСИ (від грец. *apraktéb* – не дію, не роблю) – службові збірники євангельських читань, виписок, зроблених з чотирьох канонічних Євангелій (від Матфея, Марка, Луки, Іоанна) у порядку викладення земного життя Христа.

АРАБСЬКІ ЦИФРИ – сучасні знаки для визначення чисел, номерів. Були винайдені в Індії, перенесені до Європи арабами у XIII ст.

АРМАРІЙ (*ARMARIUM*) – у давнину – сховище для книжкових сувоїв; у середні віки – книжкова шафа в монастирській бібліотеці.

АРТИКУЛ – давньоруська назва уставу чи статті закону.

АТЛАС – 1) зібрання карт в одній книзі. Назву введено фламандським картографом Меркатором, який дав його своєму зібранню карт (1595 р.) на честь Атласу, міфічного короля Лівії; 2) картографічне або образотворче книжкове видання, основним матеріалом якого є карти (географічні, астрономічні) або зображення, що використовуються як засіб наочного навчання чи засвоєння різних дисциплін (анатомічний, ботанічний, зоологічний, медичний, технічний атлас).

АТРИБУЦІЯ (від лат. *attributio* – приписування) – встановлення автора анонімного твору або твору, опублікованого під нерозкритим псевдонімом. При дослідженні стародруків – встановлення вихідних даних дефектного видання.

БАСМИ (від тюрк. *басма* – відбиток) – металеві штампи невеликого розміру, які застосовувалися для тиснення орнаментальних прикрас на оправках; відтиснутий орнамент на палітурках старовинних книжок.

БАСТАРДА – курсив у готичному шрифті.

БАТИРЩИК – один з робітників, що обслуговував ручний друкарський верстат. Виготовляв друкарську фарбу, розтирав її та наносив на друкарську форму.

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ – пам'ятки давньоруської писемності, створені продряпуванням кириличних, як правило, літер на бересті (корі берези). Знайдені вперше в Новгороді в 1951 р.

БЕСТІАРІЙ (*Bestiarium*) – середньовічні західноєвропейські збірники, що містили оповідання з біблійних сюжетів або творів античних авторів про реальних чи фантастичних тварин.

БИНТИ ОПРАВИ – товсті шнури або ремінці, за допомогою яких зшивали старі книги, і які створювали стовщення (ребра) впоперек корінця оправки.

БІБЛЮФІЛ – той, хто любить, цінує й збирає книжки.

БІБЛІЯ (від грец. *biblion* – книги) – зібрання давніх текстів, канонізоване релігійною традицією як Святе Письмо іудаїстів та християн. Складається з Вітхого (Старого) Завіту, що визнається обома релігіями, та Нового Завіту, що визнається лише християнами. За часів античності – назва будь-якої книги.

БЛІНТОВЕ ТИСНЕННЯ (від нім. *blind* – сліпий) – безбарвне поглиблене зображення, одержане на палітурній кришці шляхом вдавлення в ній нагрітого до 90–120° металевого штампа.

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ – див. ЛІТУРГІЙНІ КНИГИ.

БОКОВИКИ – див. МАРГІНАЛІЇ.

БОРДЮР – графічна орнаментальна прикраса у вигляді візерунчастої смужки, яку одержують повторенням геометричних чи стилізованих фігур. Бордюром обрамляють тексти та ілюстрації, посилюючи виразність композиції.

БРАХМІ – найдавніше індійське силабічне письмо.

БРЕВІАРІЙ – 1) Спочатку – літургійна книга католицької церкви, що містить молитви й співи, розташовані по днях і по годинах дня. 2) Збірник витягів із праць прославлених духовних письменників. 3) Пізніше – збірник витягів із праць видатних авторів певної професії або спеціальності (напр. «Біологічний бревіарій»).

БУКВА – графічний знак або літера. Рядкові (мінускульні) та заголовні (маюскульні) букви розрізняють у латинському письмі з XI–XV ст., в кириличному письмі з початку XVIII ст.

БУКВАР – початковий навчальний посібник з навчання грамоті (читанню й письму). Синонім азбуки.

БУКВИЦЯ – див. ІНІЦІАЛ.

БУСТРОФЕДОН (від *bús* – бик і *stréphō* – повертаю) – спосіб письма, за яким перший рядок пишеться справа наліво, другий – зліва направо, третій – знову справа наліво і т. д., що нагадувало давнім грекам рух бика по полю під час орання землі. Використовувався в критському, етрусському, давньогрецькому письмі.

ВАМПУМ – різновид первинного вузликового письма у північноамериканських індіанців. Виглядає як пояс, сплетений з ниток з нанизаними раковинами-черепашками.

ВЕНЗЕЛЬ – художньо написані ініціали, що утворюють узор.

ВЕРЖЕ (від фр. *vergeure*) – 1) при виробництві паперу вручну – нитки тонкого дроту, які паралельно й щільно прилягають одна до одної і покривають дно форми, що створює наче полотно для утримання паперової маси; 2) видиме на просвіт на папері ручного виробництва зображення щільно й паралельно розташованих горизонтальних полос.

ВЕРСО (від лат. *verto* – повертаю, *folio verso* – перегорнувши аркуш) – у сувої – зовнішній незаповнений бік, у кодексі – зворотній бік аркуша. За наявності у книзі пагінації, на версо представляли парні числа.

ВЕРСТАТКА – невеличкий тристінний металевий ящикок, у якого дно, одна з бокових і опорних стінок нерухомі, а інша бокова (рухома) стінка має замок і перед початком набору встановлюється на заданий формат набору. Цей інструмент застосовувався при ручному наборі тексту для формування рядків.

ВЕРСТКА – 1) поліграфічний процес виготовлення друкарської форми, що полягає у складанні полос (сторінок) певного формату з гранок набраного тексту, елементів оформлення та ін.; 2) відбиток зі зверстаного набору (коректура).

ВИДАННЯ – 1) документ, призначений для розповсюдження інформації, що міститься в ньому, який пройшов редакційно-видавничу обробку; одержаний шляхом друкування або тиснення, поліграфічно самостійно оформлений, що має вихідні відомості; 2) процес випуску книги, брошури, журналу тощо.

ВИКЛЮЧКА РЯДКІВ – збільшення або зменшення за допомогою шпаций проміжків між словами, з метою доведення рядків до заздалегідь визначеної ширини набірної полоси.

ВИСОКИЙ ДРУК – вид друку, при якому зображення передається на папір або інший матеріал рельєфними друкуючими елементами, що лежать в одній площині, а пробільні елементи заглиблені на різну глибину, яка залежить від відстані між друкуючими елементами. Найдавніші відбитки високого друку, одержані з гравюр на дереві – ксилографія.

ВІДБИТОК – зображення на папері або іншій основі, одержане при контакті з друкарською формою, вкритою фарбою.

ВІДРОДЖЕННЯ, Ренесанс (франц. *Renaissance*, італ. *Renascimento*) – епоха в історії культури країн Західної та Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії – XIV–XVI ст., в інших країнах – кін. XV–XVI ст.).

ВІНЬЕТКА (франц. *vignette*, від *vigne* – виноград) – графічна прикраса в книжках, журналах та ін. друкованих виданнях.

ВЛАСНИЦЬКА ОПРАВА – оправа, виконана на замовлення власника книги.

ВЛАСНИЦЬКИЙ ЗАПИС – запис на книзі (на форзаці, титулі, берегах сторінок та ін.), що свідчить про її приналежність, зроблений власником книги.

ВОДЯНИЙ ЗНАК (ФІЛІГРАНЬ) – внутрішнє, видиме на просвіт зображення на папері переважно ручного виробництва, яке одержують у процесі його відливання. Вивчає водяні знаки спеціальна історична дисципліна філігранологія. Філіграні використовують для датування рукописів і безвихідних або дефектних стародруків.

«ВОСЬМУШКА» – визначення формату книги в давніх описах та каталогах – 1/8 частка аркуша.

В'ЯЗЬ – декоративне письмо, букви якого зв'язуються в безперервний орнамент. Застосовувалась для написання заголовків у рукописах і стародруках.

ГАЗЕТА – періодичне видання, що містить офіційні матеріали, оперативну інформацію та статті з актуальних політичних, соціально-економічних, наукових, культурних та ін. питань, а також літературні твори, ілюстрації, фотознімки, рекламу. Від інших періодичних видань відрізняється форматом, обсягом і частішим виходом (щоденно, кілька разів на тиждень, раз на тиждень). Термін походить від назви італійської монети – *gazetta*, за яку продавалися рукописні зведення новин у Венеції в XVI ст. Як тип видання газета закріпилася в Європі на поч. XVII ст.

ГАПЛОГРАФІЯ – в рукописах та рукописних книгах помилковий пропуск переписувачем слів або уривка тексту, які в оригіналі знаходяться між двома однаковими словами.

ГАРНІТУРА ШРИФТУ – комплект друкарських шрифтів одного малюнку. Шрифти однієї гарнітури можуть різнитися за розміром – кеглем; за насиченістю (світлий, напівжирний, жирний); за шириною букв і знаків (нормальний, вузький, широкий); за нахилом по вертикалі (прямий, курсив).

ГАРТ (від нім. *Hartblei*, буквально – твердий свинець) – застаріла назва друкарського сплаву.

ГЛАГОЛИЦЯ – одна з двох слов'янських абеток. Назва походить від старослов'янського «глаголь» – слово, мова. Майже повністю збігаючись з кирилицею за алфавітним складом, розташуванням і звуковим значенням літер, глаголиця різко відрізнялася від неї формою букв. За однією з гіпотез, винайдена слов'янським просвітителем Кирилом (Костянтином). Широко вживалася в Моравії з IX ст., пізніше в Болгарії та Хорватії. Є припущення, що глаголицею користувалися як тайнописом.

ГЛАГОЛИЧНЕ КНИГОДРУКУВАННЯ – виготовлення слов'янської друкованої книги з текстом, відтвореним глаголицею (глаголичним шрифтом). Існувало в XV–XX ст. переважно в Хорватії, а також у Венеції, Римі, в кількох містах Німеччини (для Словенії). Найдавніші друки – «Міссал» 1483 р., «Бревіарій» бл. 1491 р. та ін.

ГЛИБОКИЙ ДРУК – вид друку, при якому зображення передається на папір чи інший матеріал заглибленими друкуючими елементами форми, а пробільною є відполірована металева поверхня. Найдавніший відбиток зроблено в сер. XV ст.

ГЛОСА (грец. *glōssa* – мова) – тлумачення або переклад незрозумілого, застарілого, діалектного слова чи виразу на берегах чи між рядками рукописної або стародрукованої книги. Рукописні глоси належать, звичайно, читачам книжки. Відомі стародруки (Ф. Скорини, В. Тяпінського та ін.) з друкарським відтворенням глос.

ГЛОСАРІЙ – зібрання глос, тобто тлумачень або перекладів незрозумілих чи іноземних слів і словосполучень. Як тип видання глосарій є попередником словника.

ГОТИЧНЕ ПИСЬМО, ГОТИЧНИЙ ШРИФТ – від поняття ГОТИКИ – художнього стилю XII – XVI ст., який завершив епоху європейського середньовіччя. Букви звужені, витягнуті по вертикалі, мають кутасті заломы, для чого змінювалось заточування пера; літери тісно наближені, інколи зливаються, створюючи лігатури. Письмо щільне, контрастне, схоже на готичну архітектуру. Перехід до друкованої книги здійснюється в Європі в сер. XV ст. також у межах готичного стилю. В Німеччині готичний шрифт продовжували застосовувати і в XX ст.

ГРАВЕР – майстер гравюри, різьбяр по металу, дереву, каменю та ін.

ГРАВІРОВАНА КНИГА – ксилографічна книга, що друкувалася з цільної, гравірованої по дереву друкарської форми. Розрізняють анопістографічні книги, аркуші яких віддруковані з одного боку

і надалі склеєні, і опістографічні – з аркушами, задрукованими з обох боків. У Європі гравіровані книги з'явилися на поч. XV ст. і тривалий час існували паралельно з книгами, надрукованими з набірної форми. На сьогодні відомо 33 назви таких книг XV ст., що виходили в Нідерландах та Німеччині. Головна особливість – перевага зображень над текстом. В Росії гравіровані книги випускалися в XVII–XVIII ст.

ГРАВІРОВАННИЙ ТИТУЛЬНИЙ АРКУШ – титул, надрукований з гравірованої друкарської форми без набору.

ГРАВІРУВАННЯ – вирізування зображення на поверхні твердих матеріалів (дерево, метал та ін.); при гравіруванні на металі застосовується також травлення кислотами. Одержаний малюнок може бути випуклим або поглибленим.

ГРАВЮРА (від франц. gravure) – 1) відбиток (на папері чи ін. матеріалі) з пластини (дошки), на якій вирізано малюнок; 2) вид графічного мистецтва, що передбачає численні способи ручної обробки дошок (гравірування) і друкування з них відбитків. Може бути авторська чи репродуційна; прикладна (зокрема, книжкова) чи станкова (естамп); висока, глибока чи плоска, що теж мають свої різновиди.

ГРАВЮРА НА ДЕРЕВІ – див. Ксилографія.

ГРАВЮРА НА МЕТАЛІ – вид поглибленої гравюри, виконаної на металевій пластині, в якій малюнок заглиблюється за допомогою механічних або хімічних засобів (протравлювання кислотою).

ГРАФІТИ (італ. graffito – видряпаний) – написи на стінах будинків, металевих виробках, посуді та ін., зроблені здебільшого за допомогою гострого предмету або фарби.

«ГРИДИРОВАЛ» – старовинна форма терміну «гравіював».

ДАТИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ – дати, що відрізняються від сучасного літочислення приблизно на 5508 років.

ДАТИ ПОЧАТКУ НОВОГО РОКУ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ – до 1492 р. – 1 березня, з 1492 по 1699 – з 1 вересня, з 1700 – з 1 січня.

ДАТОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, в якому вказана дата випуску його в світ, на противагу виданню, дата випуску якого в самому виданні не зазначена.

ДАТУВАННЯ ДЖЕРЕЛА – встановлення часу створення джерела. Якщо точне датування не вдається, визначаються крайні хронологічні межі («terminus post quem» і «terminus ante quem»). Джерелами датування є прямі й опосередковані дані зі змісту та стилю книги, включаючи мову, орфографію, оформлення, а також матеріал книги, характер друку, почерку, водяні знаки на папері та ін.

ДЕВАНАГАРІ – силабічне індійське письмо, застосовується для санскриту, хінді та ін. Має багато лігатур.

ДЕ ВІЗУ (лат. DE VISU) – наочно, своїми очима. Термін застосовується в бібліографічній практиці для відзначення, що ознайомлення з виданням здійснено безпосередньо, а не за каталогами чи іншими джерелами інформації.

ДЕРЕВОРИТ – ксилографюра, гравюра на дереві.

ДЕРЕВ'ЯНА ОПРАВА – оправа, кришки якої виготовлені з дерева і вкриті, найчастіше, тканиною, шкірою чи іншим матеріалом.

ДЕСТЬ (в десть) – позначення формату книги в старих описах і каталогах – аркушевий формат (фоліо), у вітчизняній практиці – 2°.

ДИПТИХ (гр. diptychos) – у давніх греків і римлян дві дощечки для письма, вкриті воском і з'єднані між собою.

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАКИ (від. грец. diakritikós – що служить для розрізнення) – надрядкові або підрядкові (інколи – в середині рядка) знаки, що застосовуються у фонетичному та складовому типах письма і вказують на особливості вимови знака.

ДОЛЯ (ЧАСТКА) АРКУША – частина паперового аркуша, що вказує на співвідношення розміру книжкової сторінки і друкованого аркуша в цілому: 1/4 (ін-кварто), 1/8 (ін-октаво), 1/12 (ін-дуодецімо – «дуодець»).

ДРУКАР – у період раннього книгодрукування майстер, ремісник, що друкує книги (видання).

ДРУКАРСТВО – технічний спосіб розмноження тексту шляхом одержання багатьох відбитків фарбою з однієї форми.

ДРУКАРСЬКА МАРКА – графічне зображення, інколи доповнене ініціалами, іменем власника або назвою підприємства; монограма чи емблема, взяті друкарнею або друкарем як фірменний знак, що проставляється на випущених тут виданнях.

ДРУКАРСЬКА ФОРМА – носій графічної інформації (тексту та зображень), призначений для поліграфічного розмноження – друкування: поверхня, на якій формуються друкарські й пробільні елементи і яка служить засобом багаторазового відбиття на друкарському матеріалі певного зображення.

ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ – механічний пристрій для одержання відбитків з друкарської форми. Використовувався в друкарстві з часу його виникнення (XV ст.) до пер. пол. XIX ст.

ДУОДЕЦІМА (Duodecima) – книга формату в 12° долю аркуша. Паперовий аркуш створює при цьому форматі 24 сторінки.

ЕКСЛІБРИС (лат. ex libris, букв. – з книг) – книжковий знак, який наклеюють на зворотній бік обкладинки; художньо виконана етикетка з позначенням імені власника книг або з символічним малюнком.

ЕЛЬЗЕВІРИ (Elzevier, Elsevier) – родина голландських друкарів та видавців. Фірма існувала з 1581 по 1712 р. і сприяла розповсюдженню наукових і навчальних книг у Європі. Центрами видавничої діяльності Ельзевірів були Лейден, пізніше Амстердам. Ельзевіри розвивали книжкову торгівлю, зробивши її міжнародною; мали філії в різних країнах Європи. Видали всього більше 2200 книг і 3000 університетських дисертацій. Ввели вузький формат (в 1/12 арк.) і оригінальний шрифт. «Ельзевірами» називають випущені фірмою книги, створений ними малюнок шрифту і формат видань.

ЕПІГРАФІКА – допоміжна історична дисципліна, що вивчає написи (головним чином, давні й середньовічні) на твердих матеріалах (камені, металі, кераміці та ін.).

ЕРАТА – список друкарських помилок і виправлень у старих виданнях.

ЕТЬСННИ (Etienne, Estienne, лат. Stephanus) – родина видатних французьких друкарів та видавців-гуманістів, що працювали в Ліоні, Парижі та Женеві з 1502 по 1660 р. Їх видання також називають етьснами.

ЄВАНГЕЛІЯ (від грец. euangélion – благая вість, звістка) – ранньхристиянські твори, в яких розповідається про промови та діяння Ісуса Христа. Поділяються на 4 канонічні (від Марка, Матфея, Луки та Іоана), тобто включені церквою до складу Нового Завіту, і апокрифічні. Вважається, що канонічні Євангелія створені в 2-й пол. I ст. До «четьєго» типу належить т. зв. Євангеліє-тетр, у якому послідовно викладаються новозавітні події. До службового типу відносять Євангеліє-апракос, або тижневе, з уривками, розміщеними у послідовності церковних служб. Існують т. зв. тлумачні Євангелія, в яких текст супроводжується тлумаченнями. В Учительному Євангелії зібрано витяги з бесід Іоана Златоуста, Кирила Александрійського та ін. церковних письменників.

ЖУКОВИНА, ЖУКИ – візерункові металеві бляшки, набиті на нижню дошку оправи книги з метою захисту її від тертя й псування.

ЗАГОЛОВНА ЛІТЕРА, ініціал, буквиця – у традиціях рукописної книги – перша літера слова, яка відкриває книгу, розділ, самостійну частину тексту. Виконувалась, як правило, в кольорі, оформлялася орнаментом у поєднанні з сюжетними зображеннями. Див. ІНІЦІАЛ.

ЗАГОЛОВОК – назва літературного твору, видання, що визначає його тему, ідею, тип публікації і т. п. Як елемент вихідних відомостей починає регулярно використовуватись з розвитком друкарства та появою титульних аркушів з кінця XV ст.

ЗАСТАВКА – орнаментальна або сюжетна композиція невеликого розміру, що виділяє й прикрашає початок розділу книги.

ЗОЛОТАРСТВО – один з видів декоративно-ужиткового мистецтва: в книжковій справі – виготовлення оправ з дорогоцінних матеріалів (золота, срібла), нерідко оздоблених коштовним камінням. До найпоширеніших технічних прийомів золотарства належать гравірування, карбування, прикрашання фініфтєєвими медальйонами.

ЗОЛОТИЙ ОБРІЗ – обріз книги, найчастіше верхній, пофарбований рідким золотом.

ЗОЛОТИЙ ПЕРЕРІЗ (ПЕРЕТИН, ЗОЛОТА ПРОПОРЦІЯ) – гармонійний поділ, приблизно рівний $5/3$, точніше $8/5$, $13/8$ і т. п. Принципи З. п. вперше були використані в античному мистецтві й потім покладені в основу композиційної побудови багатьох творів світового мистецтва. Термін ввів Леонардо да Вінчі.

ЗОШИТ (ЗШИТОК) (рос. ТЕТРАДЬ від грец. tetras – четверта частина аркуша) – група аркушів, створена складанням (фальцюванням) друкарського аркуша за форматом книги.

ІДЕОГРАФІЯ (ЛОГОГРАФІЯ) – система писемності, де кожен знак означає слово в будь-якій граматичній формі: символ предмету, ідею якогось поняття. Знаки писемності називаються ідеограмами або логограмами.

ІЄРОГЛІФ (від грец. hierós – священний і glyphē – вирізане) – найбільш давні зображувально-образні знаки єгипетського письма, що використовувались з кінця IV тис. до н. е. Назва дана пізніше греками, означає «священне письмо». Термін застосовується і відносно знаків інших систем письма – китайського та японського.

ІЗБОРНИКИ XI ст. – одні з найдавніших вітчизняних рукописних книг. Відомо два: Ізборник Святослава 1073 р., зберігається в Москві в Державному історичному музеї, та Ізборник 1076 р., зберігається в Петербурзі в Російській національній бібліотеці, іноді помилково також називається Ізборником Святослава.

ІЛЮМІНАТОР – у середньовічних рукописних майстернях (скрипторіях) художник, що здійснював відтворення ініціалів і нескладних орнаментів, відмічав кіноварью червоні рядки.

ІЛЮМІНУВАННЯ (від лат. illumina – освітлюю, роблю яскравим, прикрашаю) – розфарбування вручну гравюр або малюнків; процес виконання кольорових мініатюр та оформлення орнаментом середньовічних рукописних книг.

ІЛЮСТРАЦІЯ (від лат. illustratio – висвітлюю, наочно зображую) – зображення, яке наочно пояснює або доповнює будь-який друкований текст.

ІЛЮСТРОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, до тексту якого включено ілюстрації.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ (Index librorum prohibitorum) – перелік книжок, засуджених католицькою церквою і повністю заборонених до видання, продажу й читання. Перший зведений папський індекс було видано в Римі 1559 р., постійно перевидався з додатками. Останнє видання 1948 р.

ІНІЦІАЛ (від лат. initialis – початковий) – збільшена заголовна літера будь-якого розділу в тексті рукописної чи друкованої книги, оздоблена орнаментом, ілюстративним малюнком, наприклад, зображенням людських фігур чи тварин, жанровими сценами.

ІН-КВАРТО (від лат. in quarto – у четверту долю аркуша) – формат видання в четверту долю (частку) паперового аркуша, який одержують фальцюванням (складанням) у два згини.

ІНКУНАБУЛІ – книжки раннього періоду книгодрукування, починаючи з 40-х рр. XV ст. до 1 січня 1501 р.

ІН-ОКТАВО (від лат. in octavo – у восьму долю аркуша) – формат видання у восьму долю паперового аркуша, одержаний фальцюванням у три згини. Вперше цей розмір з'явився 1501 р. у виданнях Альда Мануція і, як найбільш зручний для збереження й перенесення, одержав широке розповсюдження.

ІНТЕРЛІНЬЯЖ (від лат. inter – між і linea – лінія, риска) – міжрядковий проміжок, розмір якого залежить від кегля шрифту і звичайно дорівнює половині кегля. Є необхідною умовою читабельності тексту.

ІНТЕРПОЛЯЦІЯ – вставка у рукописі переписувачем або іншою особою слів або фраз, яких не було в авторському оригіналі.

ІНТРОЛІГАТОР – палітурник. Термін був розповсюджений в Україні до кінця XVIII ст.

ІН-ФОЛІО (від лат. in folio – буквально – в лист) – формат видання в половину паперового аркуша, що одержують фальцюванням в один згин. Широко використовувався в епоху Відродження. Див. також **ФОЛІАНТ**.

ІСТОРИОГРАФІЯ КНИГИ – історія становлення й розвитку історії книги і книжкової справи як науки. У широкому розумінні – весь комплекс історико-книгознавчих праць.

ІСТОРІЯ КНИГИ – галузь знання, яка вивчає книгу в минулому як особливе явище культури, продукт писемності та поліграфічного виробництва, і встановлює закономірності її розвитку.

ІСТОРІЯ КНИГОЗНАВСТВА – історія науки про книгу і книжкову справу.

КАЛАМ (араб., від гр. kalamos – тростина) – перо з очерету. З давнини використовувалось для письма.

КАЛЕНДАР (від лат. calendarium – перший день місяця) – 1) рукописний чи друкований твір у вигляді таблиці чи книжки, що містить перелік місяців, чисел, днів тижня, свят, знаменних дат, астрономічних відомостей; 2) система обчислювання часу в різних країнах.

КАНТИ – краї палітурки чи обкладинки, що виступають за обрізи блока.

КАПІТАЛЬНЕ ПИСЬМО – великі, точно окреслені літери латиниці в перші віки її використання.

КАРТУШ (фр. cartouche – згорток) – графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита чи напіврозгорнутого сувою, на яких розміщували написи, герби, емблеми. Зображувалися на старовинних документах, географічних картах та ін.

КАСА НАБІРНА, шрифт-каса – відкритий зверху широкий плоский ящик, призначений при ручному складанні для розміщення комплекту шрифту певної гарнітури й кегля.

КИРИЛИЦЯ (кирилівський, кириличний алфавіт) – одна з двох слов'янських азбук, назва якої походить від імені проповідника християнства у слов'ян просвітителя Кирила. Одержала розповсюдження у багатьох слов'янських народів.

КИРИЛИЧНЕ КНИГОДРУКУВАННЯ – друкування книг з текстом, набраним кирилицею. Перший кириличний друкарський шрифт створений 1491 р. для краківської друкарні Швайпольта Фіоля. Розповсюджено було в багатьох слов'янських країнах з кінця XV до кінця XVIII ст.

КІНОВАР – виготовлена зі сірчистої ртуті червона фарба, яка використовувалася в рукописних книгах епохи середньовіччя.

КІНЦІВКА – графічна композиція, орнаментальна чи зображувальна, що завершує та прикрашає книгу або її розділ. Іноді роль кінцівки виконують рядки тексту, яким надано форму геометричної фігури, чаші тощо.

КІПУ – різновид первинного вузликowego письма.

КЛИНОПИС – спосіб письма шляхом видавлювання на вологій глині спеціальними прямокутними чи трикутними паличками комбінацій клиновидних рисочок. Застосовувалось у шумерів, вівілонян, асирійців. Належить до ідеографічних систем письма.

КОДЕКС – найбільш розповсюджена форма книги, що становить прямокутний блок сфальцюваних аркушів паперу, пергамену чи іншого матеріалу, скріплених у корінці і зшитих в оправу або обкладинку. Бере початок від поліптиха – комплекту скріплених між собою дерев'яних дощок, вкритих шаром воску, що використовувались у давнину для письма. Виникнення кодексу стало можливим з появою матеріалу для письма, що допускає фальцювання.

КОДИКОЛОГІЯ – спеціальна історична дисципліна, що вивчає давні та середньовічні рукописні книги. Об'єктом є сучасний стан книги, її історія, технологія та мистецтво виготовлення, оправу, нумерація зошитів і аркушів, почерки та ілюстрації, структура тексту, записи та бібліотечні позначки.

КОЛОНЦИФРА – порядковий номер сторінки або стовпчика тексту видання, розміщуваний, як правило, зверху або знизу сторінки. Елемент апарату видання. Сукупність колонцифр утворює пагінацію видання.

КОЛОФОН (грец. kolophon – вершина, кінець) – заключні слова тексту (іноді супроводжуються видавничою чи друкарською маркою), що містять всі чи деякі відомості про книгу в рукописах або стародруках. У рукописах, інкунабулах і деяких палеотипах колофон заміняв відсутній титульний аркуш. Він містив імена авторів та інших осіб, відповідальних за зміст (перекладача, коментатора, редактора і т. п.), заголовок, місце і дату видання, ім'я переписувача, видавця чи друкаря тощо.

КСИЛОГРАФІЧНА КНИГА – книга, текст та ілюстрації якої виконані в техніці гравюри на дереві.

КСИЛОГРАФІЯ (від грец. xύlon – зрублене дерево і gráphō – пишу, малюю) – гравюра на дереві, дереворит, один з видів випуклої гравюри. Друкарська форма (кліше) виготовляється ручним способом. Зображення відбивається з поверхні дерев'яної дошки, вкритої фарбою, від якої вільні поглиблення, вирізані між елементами зображення.

КУРСИВ (нім. Kursiv) – один з видів написання друкарського шрифту з нахилом основних штрихів літер праворуч; нагадує рукописний почерк (скоропис). Використовується для виділення певних частин набору. Вперше був застосований у виданнях Альда Мануція.

КУСТОДА (від лат. custos, род. відм. custodis – сторож) – 1) в рукописних книгах – визначення порядкового номеру зошита римськими або арабськими цифрами, кирилицею чи ін. знаками (у стародруках замінена сигнатурою); 2) у стародруках – перше слово або його частина, склад наступної сторінки; розміщувалося у нижньому правому кутку попередньої сторінки (в рукописних книгах називалося рекламнт).

КЪЯРОСКУРО (від італ. chiaro-scuro – світлотінь) – вид кольорової ксилографії; друкується з декількох дощок, вкритих фарбами близьких відтінків; зображення створюється градаціями світлотіні. Винайдений в XVI ст. в Італії.

ЛАТИНСЬКИЙ ШРИФТ – друкарський шрифт на латинській графічній основі.

ЛИЦЕВИЙ РУКОПИС – рукописна книга з ілюстраціями-мініатюрами. Назва походить від давньоруського «лик» – зображення, ікона.

ЛІГАТУРА (лат. ligatura – зв'язок) – 1) злите написання двох або декількох літер; 2) у давній в'язі – поєднання в один основний штрих суміжних частин двох сусідніх літер; 3) у друкарському наборі – подвійна літера, відлита в одну.

ЛІТЕРА (від лат. lit(t)era – буква) – 1) брусок з друкарського сплаву, що має на одному з торців випукле вічко з зображенням букви чи іншого знаку. Є основним друкуючим елементом текстових форм ручного набору. 2) Синонім букви.

ЛІТЕРНА ПАГІНАЦІЯ – позначення сторінок рядковими або заголовними літерами.

ЛІТОПИСЕЦЬ – у Давній Русі укладач історичних творів (літописів).

ЛІТОПИСИ – основний історичний жанр давньоруської літератури XI – XVII ст. і основне джерело для вивчення давньої історії. Літописи велися по роках.

ЛІТУРГІЙНІ (БОГОСЛУЖБОВІ) КНИГИ – призначені для здійснення щоденного богослужіння згідно Церковного Уставу. Основні типи: Службеник (Літургіаріон), Часовник (Часослов), Октоїх (Осьмогласник), Шестоднев, Мінеї, Каноник, Пролог, Тріоді Пісна та Цвітна, Псалтир, Євангелія і Апостол апракоси (містять тексти у порядку їх читання, починаючи з Пасхи), Требник.

ЛОГОГРАМА (від грец. λόγος – слово і grámma – буква, малюнок, писемний знак) – знак, що означає ціле слово. Див. ІДЕОГРАФІЯ.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ (лат. localis – місцевий) – одна з проблем текстології, визначення місця створення твору або його переписування, копіювання чи видання.

ЛОМБАРДИ – однокольорові, прості за малюнком, сильно витягнуті ініціали в стародруках; майже завжди надруковані червоною фарбою.

МАНУСКРИПТ (від лат. manus – рука і scribo – пишу) – термін, що застосовується відносно давніх рукописних книг.

МАРГІНАЛІЇ (лат. marginalis – той, що на краю) – 1) замітки на полях стародруків або рукописів, що тлумачать незрозумілі слова або текст; 2) рукописні помітки на берегах сторінок, зроблені

читачами; 3) заголовки параграфів та інших дрібних розділів тексту чи короткі виклади їх змісту, надруковані на берегах сторінок.

МАЦА (від італ. mazza – товста палка) – пристрій для ручного нанесення фарби на друкарську форму у вигляді обтягнутої шкірою подушки, набитої кінським волоссям і насадженої на дерев'яну рукоятку. Застосовувалась до поч. XIX ст.

МАЮСКУЛЬНЕ ПИСЬМО (від лат. majusculus – дещо більший) – алфавітне письмо з прописних літер.

МЕДІСВАЛЬ (від франц. médiéval – середньовічний) – тип шрифтів, створених друкарями XV–XVI ст., в основі побудови яких є квадрат.

«МІНЕЇ ЧЕТЬІ» (від грец. mēnaios – місячний і давньорус. «четій») – призначений для читання – середньовічні церковно-літературні збірники. Містять життя святих, «слова» і повчання, розташовані по місяцях відповідно до днів пам'яті кожного святого. Призначені для щоденного читання.

МІНІАТЮРА книжкова (франц. miniature, італ. miniatura, від лат. minium – кіновар, сурик) – зроблені від руки малюнки, багатокольорові ілюстрації фарбами в рукописних книгах.

МІНІАТЮРНЕ ВИДАННЯ (синонім – книжка-малютка) – видання невеликих розмірів (в різних країнах максимальні розміри різні). Найбільш прийнятними для видань XV–XIX ст. є 1/32 і 1/64.

МІНУСКУЛЬНЕ ПИСЬМО (від лат. minusculus – менший) – алфавітне письмо, що складається з рядкових літер.

НАБІР (СКЛАДАННЯ) – процес укладання рядків тексту заданого розміру для подальшого виготовлення текстових полос і текстової друкарської форми, тобто з метою відтворення набору поліграфічними засобами.

НАБІРНА КАСА – див. каса набірна.

НАРІЖНИКИ – властиві оправам стародавніх книг накладні елементи зі шкіри, металу чи іншого матеріалу, овальні чи прямокутні за формою, що кріпилися на кутках оправи для її збереження.

НЕОБРІЗАНИЙ ПРИМІРНИК – примірник з невіривняними краями паперу ручного виробництва.

НОВИЙ ЗАВІТ – друга частина Біблії.

ОБРІЗ – три зовнішні боки блоку книги. Для прикрашання могли бути золоченими, пофарбованими в червоний, жовтий або зелений колір, розписані під мрамур і т. п.

ОКЛАД – декоративне покриття палітурної кришки старовинної книги, виконане з жорстких матеріалів: слонової кістки, золота, срібла, олова із застосуванням карбування, лиття, тиснення, кування, воронування тощо.

ОКТОЇХ (грец. oktōēchos, oktō – вісім і ēchos – звук, голос), Осмогласник (Восьмигласник) – літургійна книга, що містить піснеспіви добових служб для всіх днів седмиці богослужіння православної церкви. Октоїхом також називають книги співів. Створення Октоїху звичайно приписують Іоану Дамаскіну, що жив у кінці VII ст.

ОПРАВА в рукописних книгах та стародруках – переважно обтягнуті шкірою чи тканиною дерев'яні дошки, в які вправляли книжковий блок.

ОРНАМЕНТ (від лат. ornamentum – прикраса) – візерунок, що складається з ритмічно упорядкованих елементів і використовується для прикрашання книги.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ – перше повне друковане видання Біблії церковно-слов'янською мовою. Випущено в Острозі Іваном Федоровим 1581 р.

ПАГІНАЦІЯ – 1) послідовна нумерація сторінок видання за допомогою колонцифр; 2) число сторінок, аркушів, стовпчиків.

ПАЛЕОГРАФІЯ (від грец. palaios – давній і gráphō – пишу) – історико-філологічна дисципліна, що вивчає створення знаків писемності та їх розвиток, досліджує індивідуальні особливості переписувачів або окремих рукописів з метою визначення часу та місця створення рукописів.

ПАЛЕОТИП (від грец. *palaiós* – давній і *týpos* – відбиток) – друківані видання I-ї пол. XVI ст., до 1550 р. включно.

ПАЛІМПСЕСТ (грец. *palímpḗstos*, від *pálin* – знов і *psaiō* – стирати, зішкрябувати) – матеріал для письма, використаний двічі, тричі чи більше за умови, що раніш написаний текст змивається чи стирається перед нанесенням нового. Найбільшого розповсюдження одержали палімпсести на пергамені.

ПАПІР – універсальний матеріал для письма та друку. Винайдений в Китаї в II ст. до н. е. В 105 р. Цай Лунь узагальнив накопичений досвід й удосконалив спосіб виробництва паперу – з кори дерев, ганчір'я, коноплі тощо.

ПАПРОЛОГІЯ (від слова папіруси і грец. *lógos* – слово, вчення) – історико-філологічна дисципліна (галузь палеографії), що займається вивченням і виданням античних текстів, написаних на папірусі.

ПАПРУС (лат. *papirus* від грец. *páruγos*) – 1) матеріал для письма в давнину. Виготовлявся в Єгипті із серцевини очеретяної рослини з такою ж назвою; 2) давні рукописи на папірусі.

ПАТЕРИК (грец. *Paterikōn biblion*, від *patēr* – батько) – загальна назва середньовічних збірників повчальних оповідань про життя християнських самітників і монахів, що прославилися благочестям і аскетизмом.

ПАТРИЦЯ (нім. *Patrizie*, від лат. *pater* – родоначальник, батько) – рельєфна (випукла) форма для тиснення (на противагу поглибленій матриці).

ПЕРГАМЕН, ПЕРГАМЕНТ (нім. *Pergament* від грец. *Pergamos* – Пергам, місто в Малій Азії) – спеціально оброблена шкіра тварин, що використовувалась для письма до винаходу паперу і в палітурній справі.

ПЕРШОДРУК – стародруківана книга: умовна назва для книжок, випущених у тій чи іншій країні впродовж деякого періоду після виникнення в ній друкарства. Найчастіше так називають книжки, що вийшли з першої друкарні даної країни. Інколи першодруками називають інкунабули й палеотипи.

ПИСЕМНІСТЬ – 1) сукупність писемних засобів спілкування, що включають поняття графіки, алфавіту, орфографії будь-якої мови чи групи мов; 2) сукупність писемних пам'яток будь-якого народу, епохи тощо.

ПИСЬМО – знакова система фіксації мови, що дозволяє за допомогою графічних елементів передавати мовну інформацію на відстані й закріплювати її в часі.

ПІАН – плита ручного друкарського верстату, що притискає аркуш до друкарської форми.

ПІВУСТАВ – почерк письма кирилиці, що прийшов на зміну уставу з кінця XIII ст. Малюнок літер не має геометричної правильності уставу, порушується стабільність відстані між буквами, можливою є варіантність написання однієї літери тощо.

ПІКТОГРАФІЯ (від лат. *pictus* – намальований і грец. *gráphō* – пишу) – малюнкове письмо: відображення змісту повідомлення у вигляді малюнку чи послідовності малюнків.

ПОЛІПТИХ (грец. *polyptychos* – той, що складається з багатьох дощечок, від *polýs* – численний і *ptychē* – дощечка) – назва навошених дощечок, що скріплювались на зразок книги. Прообраз сучасної книги.

ПОНТЮЗО (фр. *pontuseaux* від лат. *pontuculus* – місток) – 1) при виробництві паперу вручну паралельні нитки дроту, розташовані через певні інтервали, що фіксують на дні паперової форми щільно прилеглі одна до одної нитки дроту (вержери); 2) видиме на просвіт на папері ручного виробництва зображення розташованих одна від одної на певній відстані паралельних вертикальних смуг.

ПОРТОЛАН – багатоколірні, виконані звичайно на пергамені, морські карти, що використовувались з XIII по XVI ст. і разом з компасом слугували мореплавцям для орієнтування.

ПОСВЯТА – вказівка на особу або організацію, на честь яких автором написано, перекладено, опубліковано твір, чи яким він підноситься. У стародруках розміщувалась, як правило, на окремому аркуші (або аркушах) перед текстом книги або на титульному аркуші.

ПОТХІ – форма книги в стародавній Індії: купка обрізаних прямокутних пальмових листків, скріплених мотузкою посередині.

ПРИВІЛЕЙ (лат. *privilegium* – постанова, видана на користь однієї особи) – в стародруках та інших творах друку надрукований на початку або на останній сторінці указ носія верховної влади (короля, князя та ін.) про надання видавцеві, друкареві, розповсюдженню (книгопродавцю) виключного права на друкування й розповсюдження видання.

ПРИСВЯТА – 1) елемент твору чи видання у вигляді одного чи кількох рядків, що вказує, якій особі або події автор присвячує свій твір чи збірник і висловлює авторські почуття; 2) відносно самостійна частина твору у вигляді своєрідного розгорнутого звернення письменника до впливової особи, заступництва якої потребував письменник XVI–XVIII ст., з вдячністю та похвалою; іноді форма авторської передмови. Див. ПОСВЯТА.

ПРОЛОГ – прийнята назва книг, що містять короткі тексти житій, настанов та моральних оповідань, розташованих у календарному порядку на кожен день року.

ПРОТОГРАФ – початковий рукопис, що лежить в основі пізніших списків (копій, редакцій тощо).

ПСАЛТИР – одна з книг Вітхого Завіту, збірник, що включає 150 піснеспівів-псалмів.

ПУАНСОН (франц. *poignon*) – сталевий брусок прямокутної форми з випуклим зображенням букви чи знаку на торці для видавлювання зображення знака в м'якій матриці.

РАРИТЕТ – цінна, рідкісна книга.

РЕКТО (скорочена форма лат. *recto folio* – на лицевому боці аркуша) – у рукописному сувої – внутрішня записана частина; у кодексі – лицева частина аркуша. За наявності у книзі-кодексу пагінації, на ректо проставляють непарні цифри.

РИТИНА – гравюра (застаріле).

РІДКІСНА КНИГА – 1) видання, що має певну цінність (суспільну, естетичну, наукову, художню, друкарську, історичну, мемуарну, краєзнавчу, бібліографічну) і збереглося у відносно малій кількості примірників; 2) примірник видання, що має неповторні прикмети, які відрізняють його від решти тиражу видання – підносний, іменний, розфарбований, з автографом письменника, читацькими помітками, цікавим екслібрисом, в особливій оправі, з додатковими вкладками тощо.

РУБРИКАТОР – художник, який виконував в рукописних книгах заголовки, відмічав початок нових розділів чи абзаців червоною фарбою.

РУКОПИС – 1) твір писемності, виконаний від руки; 2) у видавничій справі – авторський текст у тому вигляді, як його представлено до видавництва (оригінал); 3) будь-який текст, написаний від руки чи передрукований на машинці.

РУКОПИСНА КНИГА – книга, в якій текст, орнаментальні прикраси й ілюстрації відтворено від руки, на відміну від друкованої книги, створення якої здійснюється одним з поліграфічних способів. До винаходу друкарства – основний засіб фіксації й розповсюдження інформації; після винаходу друкарства продовжувала побутувати паралельно з друкованою книгою. Основні форми – сувій (свиток) та кодекс; матеріали в давнину – глиняні таблички, пальмове листя, папірус, береста, пергамен, папір.

РУНИ – 1) знаки давнього алфавіту германців (з кінця II ст. до пізнього середньовіччя), що був розповсюджений в країнах Північної Європи і витіснений з вжитку латинським письмом; 2) знаки давнього алфавіту тюркомовних народів у південному Сибіру, на Алтаї, в Середній Азії та Східній Європі (VII–XI ст.).

РЯДОК – ряд слів, букв чи інших знаків (напр., нотних), розташованих на одній горизонтальній лінії.

СВІТСЬКА КНИГА – книга, зміст якої стосується мирського, громадського життя; протилежність книги духовної, церковно-службової.

СЕРЕДНИК – орнаментальне чи сюжетне зображення посередині кришки старовинної оправы із золота, срібла, позолоченої бронзи чи міді з різбленням, емаллю та ін.

СИГНАТУРА (лат. *signare* – позначати, вказувати) – в стародруках позначення літерами або цифрами зошитів, у які при фальцюванні склалися віддруковані аркуші. Іноді в кінці книги наводився покажчик (*registrum*) сигнатур зошитів.

СИГНЕТ – видавнича марка.

СИНОПСИС – 1) загальний огляд, зведення, збірник відомостей, матеріалів, статей з одного питання, найчастіше розташованих хронологічно; 2) зведена таблиця основних поділів класифікації. Застаріле.

СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ – таблиця, яка показує події, що відбувалися водночас (в один день, місяць, рік) в різних сферах життя, в різних країнах.

СКОРОПИС – почерк давньої писемності, переважно ділових документів. Характеризується безперервністю руху пера при написанні букв.

СКРИПТОРІЙ (від лат. *scriptor* – переписувач) – середньовічна майстерня рукописних книжок при монастирях та при дворах можновладців.

СЛОВОЛИТНЯ (шрифтоліварня) – підприємство з виготовлення шрифтів та інших друкарських матеріалів. Відділилася від друкарень в XVI ст.

СЛУЖЕБНИК – книга для священика та диякона; містить порядок проведення ранкового, вечірнього богослужіння та Літургії, а також список святих, які щоденно згадуються церквою.

СПИСОК – копія давнього рукописного твору чи документа.

СПРАВЩИК – давня назва коректора.

СТАРОДРУК – умовна назва книг та інших творів друку, випущених у тій чи іншій країні протягом деякого періоду після виникнення в ній друкарства. Хронологічні межі застосування терміну в різних країнах не співпадають. Найчастіше – друковані книжки з XV ст. по 1830 р.

СУВІЙ – одна з найдавніших форм книги, становить сукупність аркушів, скріплених між собою краями і згорнутих у рулон. Текст наносили з одного боку аркушів. Відомий з 3-ого тисячоліття до н. е. (Єгипет). Матеріалами в різних країнах були папірус, шовк, шкіра, пергамен, папір.

СУПЕРЕКСЛІБРИС (лат. *super* – зверху, *ex libris* – з книг) – книжковий знак, відтиснутий на оправі книги для позначення її власника.

СХОЛІЯ (грец. *scholia* – пояснення, тлумачення) – примітки на берегах античних та середньовічних рукописних книг, які пояснюють окремі частини текстів.

ТВІР ДРУКУ – будь-який продукт поліграфічного виробництва, одержаний шляхом друкування чи тиснення.

ТЕЗАУРУС (лат. *thesaurus*, від грец. *thēsauros* – скарбниця) – словник. У друкованому виданні термін вперше було застосовано в словнику Ж. Тьєррі та Р.Етьєнна «*Linguae Latinae Thesaurus*» (дослівно – Мови латинської скарбниця, 1532 р.).

ТЕКСТ (від лат. *textus* – тканина, поєднання [слів]) – твір писемності, літератури, фольклору, написаний, надрукований або побутуючий в усній формі.

ТЕРЕДОРЩИК (від лат. *tiratore* – друкар) – працівник, що обслуговував ручний друкарський верстат.

ТИРАЖ – загальна кількість примірників друкованого видання однієї назви.

ТИТЛЮ (грец. *titlos*, лат. *titulos* – напис) – нарядковий знак, який вказував на скорочене написання слова. Вживався також над буквою в значенні цифри.

ТИТУЛ (ТИТУЛЬНА СТОРІНКА) – початкова сторінка видання, на якій розміщуються основні вихідні відомості про нього. В папірусних та пергаменних сувоях роль титульного аркуша виконував ярлик із заголовком, прив'язаний мотузкою до сувою (в кінці). В рукописних кодексах та першодруках прообразом титулу були інціпіти (початкові слова книги) та колофони. Перший повний титульний аркуш з'явився в книзі венеціанського друкаря Е. Ратдольта в 1476 р.

ТРИОДЬ ПІСНА – церковно-богослужбова книга, що містить молитвослови на дні Великого посту й на підготовчі тижні до нього.

ТРИОДЬ ЦВІТНА – церковно-богослужбова книга, що містить співи від Пасхи до Троїці.

УНЦІАЛ – вид давнього письма, що складається із заголовних літер з нахилом.

УСТАВ – почерк давніх слов'янських (кириличних) рукописів без скорочень з геометрично чітким малюнком букв.

ФАКСИМІЛЬНЕ ВИДАННЯ (від лат. *fac simile* – роби подібне) – твір друку, що максимально точно відтворює раніше випущене оригінальне видання або рукопис, включаючи особливості шрифту, паперу, оправ. Мета факсимільних видань – зберегти й зробити доступними читачам рідкісні, унікальні або особливо цінні в історичному чи художньому відношенні пам'ятки (книги, рукописи тощо).

ФАЛЬЦЮВАННЯ (нім. *falzen* – складати, згинати) – процес укладання, згинання в певному порядку віддрукованого аркуша в книжковий зшиток.

ФІЛІГРАНЬ (лат. *filum* – нитка, *granum* – зерно) – див. **ВОДЯНИЙ ЗНАК**.

ФОЛІАНТ (нім. *Foliant* від лат. *folium* – лист, аркуш) – видання форматом у складений навпіл паперовий аркуш (ін-фоліо), за сучасними стандартами висотою від 60 до 84 см. Книги-фоліанти виходили в основному в XV–XVIII ст. У переносному смислі – будь-яка книга великого формату.

ФОЛІАЦІЯ (лат. *folium* – аркуш, лист) – нумерація аркушів книги, на відміну від пагінації – нумерації сторінок.

ФОРМАТ ВИДАННЯ (франц. *format*, нім. *Format* від лат. *formare* – надавати форму) – в стародруках – характеристика форми й розміру аркуша видання, що виражається в частках (долях) паперового аркуша, відповідно кількості розміщених на ньому сторінок набору.

ФОРТА – застаріла назва титульного аркуша.

ФОРТИТУЛ (від нім. *vog* – перед і лат. *titulus* – напис, заголовок) – рідко використовуємий у вітчизняній книжковій практиці термін, означає те саме, що авантитул. Інколи розуміється як шмуцтитул.

ФРАГМЕНТ – уривок тексту або частина твору.

ФРОНТИСПІС (франц. *frontispiece*, від лат. *frons, frontis* – лоб, передній бік і *specio, spicio* – дивлюсь) – ілюстрація в книзі, що розміщена звичайно на лівому боці розвороту титульного аркуша чи перед титульним аркушем.

ФУРНІТУРА – компоненти книжкових оправ: застібки (зав'язки), жуки, наріжники, середники, функціональне призначення яких – оберігати книгу від пошкоджень і водночас надавати оправі своєрідного естетичного колориту.

ХРОНОГРАФ (від грец. *chrónos* – час і *gráphō* – пишу, описую) – оповідальний жанр середньовічних історичних творів; хронологічний звід, що викладає події всесвітньої історії.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК – бібліографічний покажчик, у якому записи розташовані в хронології виходу в світ чи дат створення документів.

ЧАСОСЛОВЕЦЬ (ЧАСОСЛОВ, ЧАСОВНИК) – церковно-богослужбова книга, яка містить перелік усіх щоденних служб, окрім Літургії, й служить для читців та співців на кліросі.

ЧЕТВРОСВАНГЕЛІС – церковно-богослужбова книга, що включає чотири Євангелія (від Матфея, Марка, Луки, Іоанна).

«ЧЕТЬІ МІНЕЇ» – див. **МІНЕЇ ЧЕТЬІ**.

ШМУЦТИТУЛ (нім. *Schmutz* – бруд, *Titel* – заголовок, титул) – 1) у стародруках – додатковий титул, який розміщують перед титульним аркушем для охорони його від забруднення й псування; 2) аркуш, який передує частині, розділу видання й містить їх коротку назву.

ШПАЦІЯ (нім. *Spatium*, від лат. *spatium* – простір, проміжок) – рядковий проміжний матеріал.

ШПОН (нім. *Span, Spon*) – тонкий міжрядковий проміжний матеріал.

ШРИФТ (нім. *Schrift*, від *schreiben* – писати) – графічно упорядковане зображення знаків письма.

Синхроністична таблиця винаходу та початку друкарства

IV–III тисячоліття до н. е. – розповсюдження печаток з поглибленими зображеннями в Месопотамії.

III тисячоліття до н. е. – печатки-штампи з піктографічними зображеннями на о. Крит.

III–II тисячоліття до н. е. – штампи та печатки Мохенджо-Даро в долині ріки Інд.

II тисячоліття до н. е. – датування т. зв. Фестського диску, знайденого на Криті – перший досвід набірною тиснення.

I ст. до н. е. – використання принципу набору давніми римлянами.

I–II ст. н. е. – виникнення кодексу та оправ.

IV ст. – набивна тканина з Єгипту.

VI ст. – набивання по тканині в Європі.

VIII ст. – поява сліпого (безфарбового) тиснення на шкіряних оправах.

Середина VIII ст. – виникнення ксилографії в Китаї, Кореї, Японії.

868 р. – найдавніша ксилографічна книга – «Діамантова сутра».

1041 – 1048 – винахід друкування рухомими літерами Бі Шеном в Китаї.

XIII ст. – друкування в Китаї з форми, складеної з окремих дерев'яних літер.

1234 – перші спроби в Кореї друкувати з набірної форми, складеної з металевих літер.

Кінець XIV ст. – розповсюдження в Європі гральних карт, виготовлених за допомогою трафаретного друку і ксилографії.

XV ст. – відтворення написів та прикрас на палітурках книг у Європі ще до винаходу друкарства.

1418 – 1423 – датування найдавніших європейських дереворитів (ксилографічних аркушів).

Близько 1430 р. – перші ксилографічні книги в Європі.

1440 – 1450 – винахід друкарства Й. Гутенбергом.

1444 – 1447 – «Сивіліна книга» або фрагмент про страшний суд.

1445 – 1447 – найдавніші Донати (першодруковані підручники).

1446 – найдавніша гравюра на міді (мідерит).

1448 – «Астрономічний календар».

1454, 1455 – найдавніші друковані індульгенції.

1454 – вихід т. зв. «Турецького календаря» на 1455 р.

1454 – 1455 – випуск у світ 42-рядкової Біблії Йоганном Гутенбергом.

1457 – найдавніша датована друкована книга – Майнцький Псалтир, надрукований П. Шеффером і Й. Фустом, – у якій вперше зустрічається багатофарбовий друк, вперше відтворено поліграфічним способом орнамент і вперше надрукована видавнича марка, де вказані імена друкарів.

1458 – початок друкарської діяльності в Бамбергу та Стразбурзі.

Близько 1460 – «Трактат» Матвія Краківського.

1460 – вихід «Католікону».

1461 – німецький друкар Альбрехт Пфістер у Бамбергу вперше друкує у книзі «Богемський хлібороб» ряд з набірним текстом гравійовані на дереві ілюстрації.

1464 – у виданні «Дорогоцінне каміння» А. Пфістер надрукував гравюри і текст в один прогін.

1465 – початок друкарства в Італії – в монастирі Субіако поблизу Риму.

1465 – 1466 – початок друкарської діяльності в Кельні.

1467 – початок друкарської діяльності в Римі та Ельтвілі.

1468 – початок друкарства у Швейцарії (Базель).

1468 – опубліковано загалом у Європі 666 видань.

1467 – 1469 – перша друкарня у Венеції.

1470 – початок друкарства у Франції.

1470 – 1504 – найкрупніше на той час поліграфічне підприємство – друкарня Антона Кобергера в Нюрнбергу.

Між 1470 – 1480 – найстаріші екслібриси.

1473 – початок друкарства в Бельгії (Алост), Угорщині (Буда) та Нідерландах (Утрехт).

1474 – початок друкарства в Іспанії (Валенсія) та Польщі (Краків).

1476 – Ульріх Ган у Римі вперше друкує нотний текст.

1476 – початок друкарства в Чехії та Англії.

1482 – початок друкарства в Австрії (Відень) та Данії.

1483, 7 лютого – у Римі вийшов у світ найдавніший друк, автором якого є наш співвітчизник – «Прогностична оцінка 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Руси, доктора філософії та медицини Болонського університету».

1483 – перша хорватська книга «Міссал», надрукована слов'янським глаголичним шрифтом.

1483 – початок друкарства у Швеції (Стокгольм).

1484 – Петер Шеффер друкує в Майнці «Гербарій» – першу друковану книжку про рослини.

1486 – Ерхард Ратдольт друкує рекламний аркуш з 14 зразками власних шрифтів.

1487 – початок друкарства в Португалії.

1491 – Швайпольт Фіоль у Кракові друкує перші слов'янські книги кириличним шрифтом: «Октоїх» та «Часослов».

1493 – Антон Кобергер друкує у Нюрнбергу «Книгу хронік та історій» Г. Шеделя, найбільш ілюстроване видання XV ст.

1494, 4 січня – початок діяльності Чорногорської друкарні, другої друкарні кириличного шрифту: вийшов у світ у Цетиньї «Октоїх» друкаря Макарія.

1494 – заснування видавничої фірми Альдів.

1498 – А. Кобергером випущено «Апокаліпсис» – книгу з 15 сторінкових ксилографюр Альбрехта Дюрера з текстом на звороті.

1499 – найдавніше зображення друкарського верстату.

1499 – Альд Пій Мануцій друкує у Венеції «Гіпнеротомахію Поліфіла», одне з найкращих видань XV ст.

1500 – загалом опубліковано в Європі 946 видань.

Кінець XV ст. – початок друкування мідними літерами в Китаї.

До 31 грудня 1500 р. – книжки, надруковані в XV ст. – інкунабули.

1501 – 1550 – друковані книжки першої половини XVI ст. – палеотипи.

Початок XVI ст. – поява в Голландії поглибленої гравюри на міді та офорту.

1501 – Альд Пій Мануцій вводить курсивні шрифти, формат в 8°, друкарську марку.

1501 – перша книга з нотним текстом, віддрукованим з набору.

1502 – 1660 – діяльність родини французьких друкарів та видавців Етьєнів.

1503 – початок друкарства в Турції (Стамбул).

1508 – 1512 – друкарська діяльність Макарія в Тирговишті, Валахія (Румунія).

- 1515 – початок друкарства в Греції (Салоники).
- 1517 – 1519 – видавнича діяльність білоруського першодрукаря й просвітителя Франциска Скорини у Празі, вихід 22 книг Біблії.
- 1517, 6 серпня – Скорина випустив «Псалтир».
- 1518, 1520 – перші друковані твори Мартіна Лютера, що започаткували Реформацію.
- 1519 – 1637 – діяльність кириличної друкарні Божидара Вуковича у Венеції.
- 1522 – у Віттенберзі вийшов перекладений М. Лютером німецькою мовою Новий Завіт з гравюрами Лукаса Кранаха.
- 1522 – 1534 – загалом випущено 85 видань перекладу М. Лютера Нового Завіту.
- 1522 – заснування Ф. Скориною друкарні у Вільно, вихід у світ «Малої подорожньої книжиці».
- 1525 – Скорина надрукував у Вільно «Апостол».
- 1531 – у Парижі Робер Етьєн видав тлумачний словник «*Tesaurus latine lingue*» або «Скарбниця латинської мови», який започаткував лексикографію.
- 1532 – вихід трактату Ніколо Макіавеллі про володаря-державотворця, що започаткував політику «макіавелізму».
- 1534 – перше видання повного перекладу Біблії М. Лютером німецькою мовою.
- 1536 – загалом опубліковано 1486 видань.
- 1538 – Р. Етьєн видав перший в світі двомовний словник – латино-французький.
- 1537 – у Венеції вийшла книга Ніколо Тартальї «Нова наука», в якій закладено основи балістики.
- 1542 – перша друкована книга фінською мовою (Стокгольм).
- 1543 – у Нюрнбергу вийшла з друку знаменита праця Ніколая Коперника «Про обертання небесних сфер» – перший твір про геліоцентричну систему побудови Всесвіту.
- 1543 – в Базелі вийшла перша друкована анатомічна праця – «Про побудову людського тіла» Андреаса Везалія.
- 1544 – Шарль Етьєн видає в Парижі перший словник особових імен.
- 1553 – Шарль Етьєн видає в Парижі складені ним словники греко-латино-французький з питань гончарної справи та судоплавства, а також з історії, географії й поетики.
- 1553 – 1563 – діяльність анонімною друкарні в Москві.
- 1555 – початок друкарської діяльності К. Плантена в Антверпені.
- 1559 – в Римі видано перший зведений папський індекс заборонених книжок (*Index librorum prohibitorum*).
- 1564 – вихід першої датованої друкованої книги в Росії – «Апостол», Москва, друкарі Іван Федоров та Петро Мстиславець.
- 1565 – І. Федоров та П. Мстиславець випустили в Москві двома виданнями «Часовник».
- 1568 – загалом опубліковано 3745 видань.
- 1569 – І. Федоров та П. Мстиславець друкують у Заблудові, в маєтку гетьмана Великого князівства Литовського Г. Ходкевича, «Учительне Євангеліє».
- 1569 – 1573 – вихід 8-томного видання К. Плантена «Біблія поліглата».
- 1570 – І. Федоров випускає в Заблудові «Псалтир з Часословцем».
- 1570 – видання білоруським шляхтичем Василем Тяпинським Євангелія «простою мовою».
- 1570 – перше видання географічного атласа А. Ортелія «Театр земної кулі» (*Theatrum Orbis Terrarum*), що надалі витримало 50 перевидань.
- 1573 – 1598 – вихід п'ятитомного зібрання топографічних описів найкрупніших міст світу Георга Брауна та Франца Хогенберга.
- 1574 – випуск І. Федоровим у Львові нового видання «Апостола», що є першим з відомих точно датованих друків на території України, а також «Букваря» – першого друкованого східнослов'янського підручника.
- 1574 – 1623 – видавнича діяльність братів Мамоничів у Вільно.

- 1578 – випуск І. Федоровим в Острозі «Азбуки».
- 1580 – в Острозі Іван Федоров випустив Псалтир і Новий Завіт, а також предметний покажчик Книги Нового Завіту – «Книжка, зібрані речі нужніших...».
- 1581 – випуск І. Федоровим знаменитою Острозькою Біблією, а також «Хронології» Андрія Римши.
- 1581 – 1712 – діяльність родини голландських друкарів і видавців Ельзевірів.
- 1585, 1595 – вихід в світ двох томів «Атласа світу» Г. Меркатора.
- 1587 – в Острозі видано книжку українського письменника-полеміста, першого ректора Острозької школи Герасима Смотрицького, до якої увійшли два трактати: «Ключ царства небесного» та «Календар римський новий».
- 1588 – в Острозі вийшла «Книжиця в шести розділах» («О єдиной істинной православной вірі») активного діяча острозького гуртка Василя Суразького.
- 1591 – 1787 – діяльність у Львові братської друкарні.
- 1591 – у Львові братською друкарнею видано «Просфоніму» – перший відомий друкований панегірик українською мовою; «Граматику доброглаголивого еллинословенського язика» – підручник грецької та церковнослов'янської мов.
- 1596 – друкарнею Віленського братства видано три навчальні книжки («Буквар», «Лексис» і «Граматики») Лаврентія Зизанія Тустановського – учителя Львівської, а потім Берестейської та Віленської шкіл.
- Кінець XVI ст. – початок друкування мідними літерами в Японії.
- 1600 – загалом опубліковано 6078 видань, з них в Московській державі – 17.
- 1604 – 1606 – діяльність у Стрятині та Крилосі друкарні Федора та Гедеона Балабанів.
- 1616 – початок діяльності Києво-Печерської друкарні.
- 1618 – 1629 – діяльність мандрівної друкарні Павла Домжив-Лютковича (Люткевича-Телиці) в Галичині, на Волині, в Мінську.
- 1619 – видання друкарнею Віленського братства в м. Єв'ї (тепер Вевіс, Литва) «Граматики» Мелетія Смотрицького.
- 1624 – 1628 – діяльність у Києві друкарні Тимофія Вербицького.
- 1627 – 1630 – діяльність у Києві друкарні Спиридона Соболя.
- 1632 – опубліковано працю Галілео Галілея «Діалог про великі системи».
- 1633 – 1642 – видавнича діяльність Василя Бурцова-Протопопова в Москві.
- 1635 – вийшло 2 томи крупноформатного видання В. Я. Блау «Театр земної кулі або Новий атлас», що містило близько 200 карт.
- 1638 – 1667 – діяльність у Львові друкарні Михайла Сльозки.
- 1639 – початок друкарства в Північній Америці: Стівен Дей випускає в Кембріджі, поблизу Бостона, «Клятву громадянина».
- 1640 – заснована Королівська друкарня в Парижі.
- 1643 – 1645 – діяльність у Львові друкарні єпископа Арсенія Желіборського.
- 1646 – друкарнею Києво-Печерської лаври видано «Требник» Петра Могили, в якому систематизовано обряди православної церкви.
- 1650 – загалом опубліковано 9723 видання.
- 1665 – 12-томний «Великий атлас або Космографія Блау» («*Atlas Maior sive Cosmographia Slaviana*»), що включав 337 карт.
- 1674 – заснування Лазарем Барановичем друкарні в Новгород-Сіверському (1679 – в Чернігові).
- 1679 – 1683 – діяльність Верхньої друкарні Симеона Полоцького в Москві.
- 1694 – гравірований на міді «Буквар» Каріона Істоміна.
- 1695 – вихід друком книги Ісаака Ньютона «Математичні початки натуральної філософії».
- 1700 – загалом опубліковано 13368 видань.

Зміст

1. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПИСЬМА.....	3	
Виникнення фонетичного письма й розвиток алфавітів	11	
2. ІСТОРІЯ РУКОПИСНОЇ КНИГИ		
Книга періоду античності	14	
Писемність і книга в Закавказзі	15	
Книга в історії середньоазіатських народів	17	
Писемність і книга на арабському Сході	18	
Західноєвропейська середньовічна рукописна книга	20	
Візантійська рукописна книга	22	
Писемність і книга у слов'ян	24	
3. ІСТОРІЯ РАНЬОГО ДРУКАРСТВА		32
Передумови винаходу друкарства	33	
Винахід друкарства в Європі	36	
Розповсюдження друкарства в Європі в XV ст.	39	
Характеристика інкунабул	43	
Початок друкування кириличним шрифтом	46	
Палеотипи	48	
Найвидатніші друкарі XV – XVII ст.	50	
<i>Альд Мануцій</i>	50	
<i>Родина Етьєнів</i>	51	
<i>Франциск Скорина</i>	53	
<i>Іван Федоров</i>	55	
<i>Кристоф Плантен</i>	61	
<i>Фірма Ельзевірів</i>	62	
Українські друкарні кінця XVI–XVII ст.		
<i>Західноукраїнські друкарні</i>	65	
<i>Початок друкування латинським шрифтом в українських землях</i>	70	
<i>Книговидання в Східній Україні</i>	71	
Загальна характеристика книжкової справи в другій пол. XVI – в XVII ст.	76	
Післямова	79	
Термінологічний словник з історії книги	80	
Синхроністична таблиця винаходу та початку друкарства	94	
Таблиця відповідності арабських, римських, слов'янських цифр	98	
Список основної літератури	99	

Галина Ковальчук. Рукописні книги та стародруки

Комп'ютерна верстка: Таміла Гринюк. Фотограф: Андрій Пономаренко

Підписано до друку ?????

Формат 84x108/32. Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний, друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 13,44. Обл.-вид. арк. 14,07. Замовлення №???????

